

Никола Пантелић

ПОРОДИЦА У ГРАДОВИМА СРБИЈЕ КРАЈЕМ XX ВЕКА И ТРАДИЦИЈА

Овај значајан рукопис који је подељен у пет делова, резултат је вишедеценијског рада уз помоћ анкета и упитника са терена и расположиве литературе и значајно је научно штиво. Испитан је веома велики број породица током 80-тих година прошлога века у четири значајна центра Србије. Током испитиваног процеса видно произилази да су се још увек задржали традиционални елементи живота и односа унутар породице и то на релацији сеоско порекло варошана и рурална насеља на периферији градова. Од значаја је чињеница да су се после Другог светског рата, многи становници села преселили у градове који су релативно млади када је у питању развој грађанског слоја становништва. Обичаји и народна вера су брана однарођавања што се из ове монографије јасно сагледава.

Др Десанка Николић, научни саветник

Др Никола Пантелић истиче да се овим и сличним рукописима поништавају, на известан начин, предубеђења о значајним структурним и функционалним разликама између наше сеоске и градске породице пред крај XX века. Одржавању традиционалних елемената живота и односа узрок је сеоско порекло варошана и рурална насеља на периферији градова. Оно о чему смо некад учили и писали као о процесима урбанизације села и посљачавања града.

Проф. др Душан ДРЉАЧА

Никола Пантелић

Породица и традиција у градовима Србије

SERBIAN ACADEMY
OF SCIENCES AND ARTS

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

SPECIAL EDITIONS
Volume 58

Nikola Pantelić

URBAN FAMILY AND TRADITION IN THE
EIGHTIES OF THE 20TH CENTURY IN SERBIA
in the Towns of Kruševac, Šabac, Užice And Bor

Editor
Dragana Radojičić

BELGRADE 2007

СРПСКА АКАДЕМИЈА
НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига 58

Никола Пантелић

ПОРОДИЦА И ТРАДИЦИЈА У ГРАДОВИМА
СРБИЈЕ КРАЈЕМ XX ВЕКА
на примеру Крушевца, Шапца, Ужица и Бора

Уредник
Драгана Радојичић

БЕОГРАД 2007

Издавач
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 35/III, Београд, тел: 011 26 36 804
eisanu@eunwt.yu
www.etno-institut.co.yu

За издавача
Драгана Радојичић

Рецензенти
академик Гојко Суботић
др Десанка Николић
проф. др Душан Дрљача

Лектор
Јованка Радић

Коректор
Слободанка Марковић

Превод на енглески
Марина Цветковић

Компјутерска обрада
Мирослав Нишкановић

Штампа
Интерпринт – Београд

Тираж
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава Министарства
науке и заштите животне средине Републике Србије

Примљено на седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној
13. марта 2007. године на основу реферата академика Гојка Суботића

Предговор*

Истраживања породице, њених карактеристика и улоге у савременом градском и сеоском животу била су одувек део интересовања у српској етнологији, али не у одговарајућој сразмери у селу и у граду. Постоји већи број радова у којима се разматра традиционална сеоска породица, њени облици и установе, док су истраживања истих тема у градовима занемаривана.¹ Интересовања за упознавањем грађанског живота друге половине 19. и прве половине 20. века потичу углавном од стране историчара културе и других истраживача. Веома је мало било етнолошких истраживања друштвеног живота (културе уопште), а посебно породице и породичних односа у градовима у Србији. Овим су се истраживањима у другој половини 20. века углавном бавили социологи. Тек се у новије време известан број релативно млађих етнолога више заинтересовао за истраживања градске културе.²

* Рад је резултат рада на пројекту 1868 – *Савремена сеоска и градска култура – путеви трансформације*, који је финансирало МНЗЈСРС.

¹ Види: N. Pantelić, *Tradicionalni elementi društvene organizacije i severoistočnoj i delu centralne Srbije*, Godišnjak, knj. XVIII, ANUBiH, Sarajevo, 1980, 173-174.

² Види: Д. Дрљача, *Из живота и обичаја крушиевачких радника (настањених) у колонији "14. октобар"*, Етнолошки преглед 13, Београд 1975, 21-29; N. Nedeljković, *Folklor i etnologija u urbanoj sredini*, Zbornik I kongresa Jugoslovenskih etnologov in folkloristov, 2, Rogaška Slatina 1983, 498-502; Д. Дрљача, Учесничко посматрање као вид проучавања брака и породице у граду, Етнолошке свеске 5, Београд 1984, 19-22. Поред наведених радова, који су објављени нешто пре наших истраживања, указујем и на студију Јадранке Ђорђевић (Сроднички односи у Врању, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 45, Београд 2001), написану на основу истраживања обављених

У овој студији се, на основу обимне грађе сакупљане последњих десетица 20. века, разматрају појединачна питања везана за чување елемената традиционалне културе у градским условима живота. Примери породица из четири изабрана града, Крушевца, Шапца, Ужица и Бора, међу којима постоје извесне културне и друге разлике, могу до ста поуздано репрезентовати начин живот у градовима Србије осамдесетих година 20. века. Разноликост у овим градовима настајала је услед многих разлога. Ту су на првом месту различито порекло становништва, али и време и начин на који су ослобођени од Турака. Разлике су условљене и географским положајем, односно погодностима за развијање одређених делатности, и сл. Међутим, све градове у којима су обављена истраживања ипак повезује једна заједничка одлика: развијена индустриска производња у време наших истраживања. Шабац и Крушевац се налазе у плодним ратарским равничарским регионима, а Ужице и Бор су у сточарско-ратарским и брдско-планинским областима. Поред тога, сваки град има и своје посебне одлике.

Тако Шабац носи печат града преко којег су у 19. веку углавном долазили утицаји из средње и западне Европе, а данас је само један развијен индустриски и административни центар са најрочито развијеном хемијском индустријом.

Ужице је у време турске владавине био развијен занатски центар, док је данас развијено административно средиште са металном индустријом као водећом граном развоја.

У односу на остале испитиване градове, Крушевац има најстарију индустриску производњу и у њему су развијене различите привредне гране – од винарије до машинске индустриске производње.

И најзад, као најмлађи град, настао тек у 20. веку, Бор се брзо развио у велики рударско-металуршки комплекс.

Захваљујући оваквој разноврсности, може се рећи да ови градови одражавају у општим цртама слику живота у градовима Србије тога времена. Зато мислим да њихов пример може показати тадашњу очуваност елемената традиционалне културе, традиционалих друштвених односа и обичаја у породици.

крајем деведесетих година двадесетог века, дакле после наших истраживања, а која скоро у потпуности потврђују резултате изложене у овој књизи.

После излагања резултата истраживања, анализе и коментара изложене грађе, покушао сам да одговорим на питање зашто се и током двадесетог века у градовима у Србији чувају традиционално-патријархални односи у знатном, или боље речено у великом броју српских градских породица. То ће истовремено бити и одговор на питање зашто је релативно мало породица у којима се не одржавају неки од традиционалних односа и обичаја, те да они нису само носталгично подсећање на давно минула времена, већ карактеристика српске породице у граду у Србији двадесетог века.

Н. П.

Први део

ТРАДИЦИЈА У ГРАДСКОЈ ПОРОДИЦИ ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

Утврђивање присуства традиционалних односа и понашања у савременој породици била је једна од тема пројекта "Етнолошко истраживање урбаних средина на тлу Србије", као део дугорочног научноистраживачког макро пројекта *Етнологија српског народа и Србије*, на којем је радио Етнографски институт САНУ до 2001. године.

Полазећи од претпоставке да породица у граду, и уопште у урбаним условима живљења, има нешто другачије структурне одлике и унеколико различите функције, упустио сам се у истраживања одређених питања на основу претходних знања и припремљеног подсетника (упитника) који се односи на састав породице, занимање њених чланова, остваривање прихода за егзистенцију, образовање, завичајно порекло, положај чланова породице, ауторитет, имовину, односе са сродницима, међугенерацијске односе и друга питања од интереса за тему истраживања. Непосредна истраживања на терену вођена су од 1987. до 1990. године, у четири града: Ужицу, Крушевцу, Бору и Шапцу. У овом послу велику помоћ имао сам од четири сараднице – етнолога, које су радиле на анкетирању испитаника, односно бележиле или испитивале казиваче на терену, самостално по упутствима и питањима која се налазе у упитнику, или заједно са мном. Зорица Ивановић је спровела испитивања у Бору, Крушевцу и Ужицу; а остале три сараднице, Лидија Јоветић (у Крушевцу), Бојана Стаматовић (у Шапцу) и Александра Вељовић (у Ужицу) углавном су ми асистирале приликом прикупљања грађе. Зато им изражавам искрену захвалност за помоћ и сарадњу.

Поред истраживања у наведеним градовима, користио сам или се ослањао на истраживачка искуства која сам у дужем периоду друге половине 20. века стицао у проучавању друштвеног живота у сеоским срединама, приградским насељима и градовима, на пример у околини Сврљига, Свилајнца, Зајечара, Неготина, Бора, Жагубице, Кладова, Пожаревца, Крагујевца, Прокупља, Лознице, Ваљева, Горњег Милановца, Чачка, Ужичке Пожеге, Кикинде и на другим локацијама³.

Међутим, у овим срединама нису спроведена истраживања на исти начин нити са истим циљем, а подаци којима располажем нису ни равномерно заступљени. Уз то, односе се на период дужи од три деценије, па се зато нећу директно позивати на чињенице из тих истраживања.

Приликом приступа овом истраживању настојао сам да породице у којима ће се обавити испитивања буду из различитих социјалних категорија, различитог састава и нивоа образовања њених чланова. То значи да је грађа узимана из породица радника, занатлија, службеника, интелектуалаца, пензионера. Настојао сам да истраживањем буду обухваћене староседелачке породице или породице које у граду живе више генерација, али и породице новијих досељеника из околних или удаљених села и градова. Ипак, у одабиру породица преовладао је принцип случајног узорка, са усмерењем на наведене одлике. Наиме, колеге из локалних музеја и других установа и служби у градовима у којима је обављено испитивање упућивали су нас у породице за које су сматрали да могу дати релевантне одговоре на припремљена питања. Неке од одабраних породица често нису могле бити испитиване јер нису биле спремне да дају одговоре на питања, или се показало да нису подесне за постављени задатак из других разлога. Велика већина чланова породица који су дали одговоре на постављена питања није се ни на који начин припремала за испитивање, нити је знала све до сусрета са испитивачем о чему ће се разговарати, када је садржај питања, те се нису могли посебно припремити за

---

³ Види библиографске податке о мојим радовима у: Н. Пантелић, *Традиционални елементи друштвене организације*, Зборник Етнографског музеја 1901-2001, Београд 2001, 359.

разговор. Стога се добијени одговори могу сматрати углавном спонтаним и у великој мери веродостојним. То се посебно односи на подударне одговоре добијене од више испитаника из исте породице на исто постављено питање. Ретко се могло десити да одговорима претходи припрема или дуже размишљање, мада постоји вероватноћа да неки испитаници нису били у потпуности искрени и без одређених предубеђења. Предрасуде према испитивачима могле су бити условљене жељом испитаника да заштите своју приватност, или сумњом да неће остати анонимни. Истовремено, треба нагласити да је сасвим незнатај број оних који су одбили да разговарају и сарађују са испитивачима. Међутим, све ово не значи да одговори већином нису субјективни, што никако не умањује њихову вредност. Напротив, они указују на сву сложеност породичног живота и односа међу члановима породице. Овако добијени одговори јесу можда непотпуни, што је отежавало њихову анализу и вредновање. Због свега овога, нека нова истраживања у истим или другим градовима указаће и на неке друге и другачије чињенице које неће бити условљене процесом трансформација које се одвијају у савременом друштву и породици, те допунити, можда у нечemu и боље објаснити ове налазе, или довести до друкчијих закључака на основу нове грађе и новог приступа.

Грађа и на основу ње, са етнолошког становишта, као и изведені закључци углавном не одговарају изграђеним предубеђењима и претпоставкама о значајним функционалним и структурним разликама између наше сеоске и градске породице пред крај 20. века. Значајније разлике се, свакако, могу утврдити у начину привређивања, организацији и начину становљања, затим у стицању и структури прихода, у степену образовања или оспособљености за одређена занимања чланова домаћинства, унеколико у потрошњи, и још по нечemu што је повезано са природним окружењем и занимањем, односно животом у градској или сеоској средини. У структури односа у породици и поимању њених функција, положаја и улоге чланова породице, а нарочито у свести па и стварном понашању, посебно оних који припадају старијим и средњим генерацијама, сачувано је доста подударних одлика и спољних обележја са нашом традиционалном породицом. У сеоској поро-

дици још увек су били изражени или су макар сматрани као узорни традиционални елементи живота и односа, као и схватања тих односа, функција и понашања. Слична су запажања и у истраживаним градовима. То се, између осталог, може довести у везу са претежним сеоским пореклом савременог градског становништва. Већина градске популације су досељеници из села или су прва, односно друга генерација потомака досељених сељака. Друго, многи наши градови и варошице, све до пре неколико деценија, а неки и данас, у центру имају изграђено градско језгро, а на периферији су насеља која у својој суштини имају више изражене одлике руралне него урбане средине. То се не односи толико на изграђеност стамбених и других објеката и инфраструктуру, колико на организацију живота и често значајну пољопривредну производњу. Већина варошица је до пре деценију или две по структури становништва и њиховим занимањима била ближе селу него правим градским насељима. Зато се у градској породици осамдесетих година 20. века у истраживаним местима могао relativno лако уочити, уз све промене и иновације, и већи број традиционалних елемената карактеристичних за сеоску средину.

У сваком од наведених градова детаљнија истраживања обављена су у најмање десет породица, осим Ужица у којем је испитано девет породица. Провере су вршене у много ширем кругу испитаника. Тако су у студији садржани и одговори чланова других породица који су били случајно присутни или су били позвани да помогну испитанику у давању одговора. Да су такви одговори заиста аутентични потврдила су нам поређења са градовима у којима нисам водио оваква систематска истраживања. Зато је узорак за сваки град, у ствари, знатно већи.

За утврђивање постојања традиционалних елемената у градској породици у истраживаним, а вероватно и у другим градовима Србије, без обзира на њихову универзалност и стварне темељне принципе породичног живота, било је потребно прикупити чињенични материјал и потражити одговоре на уједначена, ако не увек и идентична питања. Настојало се на сазнавању и утврђивању општег састава породице, чиме се појединачно баве њени чланови, ког су степена образованости и какве квалификације имају, које су одлике четврти или стамбеног блока у којем породица живи.

ви, затим података о економским условима, изворима и висини прихода, запослености према полу и животном добу, да би се у општим оквирима могли сагледати животни стандард и друштвени статус. Како је ово етнолошко истраживање и поглед на проблематику на релација традиција – савременост, нисам се посебно бавио статистичким чињеницама и њиховом анализом, али сам их стално имао у виду и користио за закључивања као један од одређујућих параметара. Испитивано је и завичајно порекло и етничка припадност, првенствено регионална (Мачвани, Златиборци, Моравци), а у другом плану је била национална припадност. Даље, настојало се на утврђивању расподеле послова и улога у кући (домаћинству, породици), на сазнавању мишљења о положају чланова породичног домаћинства, о ауторитету и пожељним нормама међусобног понашања. Прикупљане су чињенице које се односе на породичну имовину, на право располагања истом, на односе са сродницима, између генерација и унутар генерацијског круга. Истраживао сам и ставове о породици у тадашњој савремености, како је виде и објашњавају испитаници, каква је по њиховом мишљењу породица пожељна у условима градског живота, затим, ако се мисли да је постојеће стање у било чemu неодговарајуће, шта омета остваривање жељеног модела. Настојао сам да дођем и до других чињеница које би могле указати на постојање и чување традиционалних облика карактеристичних за нашу сеоску породицу.

С обзиром на сразмерно ограничен узорак испитиваних породица у граду, могло би се поставити питање релевантности добијених одговора за анализу, уопштавање и закључивање. Међутим, сматрам да узорак од преко четрдесет различитих породица у четири града, у којима су обављена детаљнија истраживања на основу припремљеног упитника, представља довољну истраживачку основу за разматрање наведених питања. Од помоћи ми је било и то што сам и раније истраживао нека од постављених питања и стекао одређена сазнања о истим и сличним проблемима. Како је на основу прикупљене грађе добијена релативно уједначена слика о породици у истраживаним местима, која се, на основу сондажних провера, показала сличном слици породице у неким другим градовима Србије – добијена је потпора за уопштава-

ње, за извођење општијих закључака о стању и процесима у нашим градским срединама, уз разумљиве специфичности повезане са пореклом становништва, локалном традицијом, економијом и другим појавама.

Други део

НЕКОЛИКО ОПШТИХ ПОДАТАКА О КРУШЕВЦУ, ШАПЦУ, УЖИЦУ И БОРУ

Крушевац

Крушевац је град са развијеном производњом грађевинских и рударских машина, хемијском и гумарском индустријом, производњом вина и жестоких пића, те других индустријских производа. Налази се у плодној долини доњег тока Западне Мораве, на обали њене притоке Расине. Налази се на 200 километара југоисточно од Београда. Град је подигнут у средњем веку на раскрсници путева исток-запад, који су пролазили долином Западне Мораве и познатог средњовековног друма на правцу север-југ, који је повезивао Поморавље са Косовом Пољем (Приштином). Припада стариим српским градовима, а налази се на месту старог неолитског и раног средњовековног насеља. У изворима се први пут помиње 1381. године, али свакако је настао знатно раније. Од настанка и кроз цео период турске владавине, после коначног ослобођења и припајања Србији 1833. године, па све до наших дана, у њему се одвија градски живот саображен времену. Крајем 19. века у њему се подижу прва модерна индустријска постројења, барутана у оближњем Обилићеву и фабрика сапуна у самом граду.

Поред стариначког становништва и досељеника из Херцеговине, насељавано је становништво из Топлице, Александровачке Жупе и са Косова и Метохије, а после Другог светског рата, нарочито од шездесетих година, претежно из околних села. У Крушевцу је 1895. године живело 6266 становника у 1275 породичних домаћинстава. Од тог броја са 6-10 чланова била су 442, са 11-15 чланова 29 и са 16-20 било је чак 30 породичних домаћинстава, што недвосмислено указује на то да је тада још у граду било у знатном броју и породичних задруга карактеристичних за традиционално сељачко друштво. Одлучујући утицај на бржи

развитак Крушевца имала је изградња железничке пруге Сталаћ-Краљево 1909. године. Између два светска рата град доживљава даљи напредак, како у броју становника тако и у привредном по-гледу. Већ 1910. године имао је 7557, да би 1931. нарастао до 11037 житеља. Још бржи успон град доживљава после Другог светског рата и подизања великих индустријских објеката. Број становника брзо се увећава и 1953. године било их је 16638, да би та бројка по попису из 1991. године достигла 58808 становника. По броју становника град се скоро четири пута увећао за непуне четири деценије, што говори о великом привредном напретку града, али и о правој најезди становника из села. Касније ће се видети да су и остала три истраживана места имала исто тако брз прираштај, што је довело до нове рурализације градова у Србији. Уосталом, већина градова у Србији доживљавала је сличне процесе после Другог светског рата.⁴

Шабац

Град Шабац се налази на обали реке Саве и на ободу плодне ма-чванске равнице. Важно је индустриско место са развијеним хемијским комплексом фабрика. Важна је раскрсница путева, на 85 км западно од Београда. И Шабац се убраја у стара српска насеља. Некада се на том месту налазило српско средњовековно насеље Заслон са дубровачком трговачком колонијом, које се помиње 1454. године. На месту некадашњег Заслона Турци су 1470. године подигли град Шабац, јако и важно упориште за продоре и освајања према северу, преко Саве. Године 1521. постао је седиште кадилука, а током 17. и 18. века значајно погранично насеље према Аустрији. До 19. века град је неколико пута прелазио из поседа Турака у посед Аустријанаца. У време првог српског устанка за Шабац су вођене тешке битке између устаника и турске војске. Турци су град предали Карађорђу 26. јануара 1806. године. После тог времена, а нарочито после Другог српског устанка, Шабац се убрзано шири, напредује и постаје једно од најзначајнијих економских и култур-

---

⁴ Види: *Географска енциклопедија*, Београд 2001, s. v. Крушевац.

них средишта тадашње Србије, али је тек 1867. године коначно припојен кнежевини Србији. У тада пограничном граду кнез Милош Обреновић поставио је за управника ("господара") свога брата Јеврема, што довољно говори о значају овог града. У Шапцу се налази најстарија гимназија, болница и апотека модерне Србије. То је, уз Београд, град преко којег је од почетка 19. века у ослобођену Србију долазио значајан утицај европске цивилизације са запада. Током 20. века Шабац постепено од балканске вароши постаје модерно градско насеље са развијеном привредом, трговином, занатима и индустријом. И у наше време привредни је, културно-просветни и административни регионални центар са богатом аграрном околином. Према попису из 1895. године град је имао 10692 становника, а од 2312 породичних домаћинстава, са 6-10 чланова било их је 609, са 11-15 чланова 64, 4 домаћинства са 16-20 чланова, и једно са 21-25, што јасно указује на још увек значајно присуство задружне породичне организације.⁵ Број становника се током 20. века стално повећавао. Тако је 1931. године Шабац имао 12566 становника, 1948. године 16243 становника, 1953-19894, 1961-30352, 1971-42075, а 1991. године достигао је цифру од 54637 житеља.⁶ Шабац се само мало спорије развијао у погледу броја становника у односу на Крушевац. У њему су стари Шапчани остали у мањини јер су се многи од њих иселили. Старо шабачко становништво осећа се угроженим од нових досељеника из шире и ближе околине града. Становништво је углавном српско, са мањим бројем становника других националности, међу којима се издвајају шабачки Роми.⁷

Ужице

Град Ужице налази се у западној Србији на реци Ђетињи, 200 km југозападно од Београда. Насеље је веома старог порекла што

⁵ Статистика Краљевине Србије, Попис становништва за 1895, књ. XIII, Београд 1905; и Подаци Статистичког завода Србије.

⁶ Види: Географска енциклопедија, Београд 2001, s.v. Шабац.

⁷ Види: Статистика Краљевине Србије и подаци Статистичког завода Србије.

потврђују бројна археолошка налазишта, а континуитет његовог трајања и каснији историјски извори. Средњовековни град Ужице први пут се помиње у 14. веку, 1329. године као посед жупана Николе Алтомановића, а после тога и кнеза Лазара и других властелина у време српске деспотовине до 1455. године, када је пао под турску власт. Од тог времена Ужице је остало под влашћу Турака све до 1862. године, и било важно седиште турске управе са већом посадом војника. Истина, у међувремену су га освајали Аустријанци, 1688. и 1690. године, као и два пута у наредним аустро-турским ратовима, 1716-1718. и 1737-1739. године. За време Првог српског устанка, 1807. године, била је успостављена српска управа у граду, али су га Турци 1813. године поново окупирали. Од позног средњег века градски живот се скоро непрекидно развијао, осим у краћим временским периодима када је стагнирао или назадовао. Ужице је било познати занатски и трговачки центар на раскрсници важних путева у којем је била и дубровачка трговачка колонија. Из тих разлога стално је повећаван број житеља у насељу. И током првих деценија 20. века Ужице је значајно занатско средиште са зачецима већих индустријских постројења. Бржи економски и урбанистички разој града одвија се од половине 20. века, када се отвара више индустријских, саобраћајних и трговачких предузећа, са више стотина па и хиљада за послених радника. Брзо се повећавао и број становника, као и у другим градовима у Србији тога времена. Становништво града сада чине већином досељеници из ближе и шире околине, тако да су старији становници града остали у мањини. Нови досељеници су, уопштено гледајући, били активнији, предузимљивији и заузимали су значајнија и боље плаћена радна места у привреди и јавним службама. "Старинци", унеколико инертнији, често себе називају "племићи", па им зато као грађанима "вишег реда" мно-ги од нових послова наводно не одговарају. Из тих разлога доста њих се постепено нашло на маргинама савременог развоја града и друштвених збивања.

После поновне турске окупације Ужице од села постаје турска касаба, да би најзад постао седиште кадилука и претворио се у типичан турски балкански град са углавном турским становништвом. Након пожара 1805. и 1862. године, када је изгорео најве-

ћи део турске вароши, мусиманског становништво се дефитивно повукло из Ужица у Босанску крајину и уопште у Босну.

Број становника у Ужицу се кретао од 1895. године, када је било 6230 житеља, 1931 – 7482 житеља, 1948 – 10154, 1953 – 13225, 1961 – 20060, 1971 – 34555, 1981 – 46773, и најзад, 1991. године град има 53607 становника.⁸ Из овог прегледа се види да је најдинамичнији развој становништва од шездесетих до осамдесетих година 20. века. Насељавање у Ужице је у 19. веку било углавном из околних насеља која су насељена динарском миграционом струјом из Црне Горе, Херцеговине, Рашке области и Босне, а ова струја је доминантна и током 20. века. Савремени досељеници су углавном дошли из околних општина и села. Становништво Ужица је у већини српско, са мало других националности.

После коначног ослобођења од вишевековне турске владавине, насиља и исељавања Турака, Ужице добија све карактеристичне одлике српске патријархалне вароши, да би после Другог светског рата коначно добило изглед и карактеристике савременог регионалног градског центра. У њему су, поред привредне, развијене и образовно-културна и научна делатност.⁹

Бор

Бор је типичан индустријски град, велико рударско-топионичарско средиште. Савремено градско насеље израсло је не тако давно у непосредној близини налазишта руде бакра и других метала. Налази се у средишњем делу североисточне Србије, 133 км југоисточно од Београда, у долини Борске реке, притоке Тимока. Насеље, односно село Бор, несумњиво је знатно старијег порекла. Међутим, први писани помен у историјским изворима за сада је из 1718. године, на аустријској карти, под именом *Borins*¹⁰. Током 19.

---

⁸ Види: *Статистика Краљевине Србије* и подаци Статистичког завода Србије.

⁹ Види: *Географска енциклопедија*, Београд 2001, с. в. Ужице.

¹⁰ Р. Веселиновић, *Од великог „Бечког“ рата до српске револуције* (1863-1804), Бор и околина I, Бор 1973, 63.

века село Бор је стално постајало веће, и 1884. године имало 131 кућу са 689 житеља, већином Влаха. После предузимања обимнијих истраживачких радова, а нарочито од почетка експлоатације руде бакра 1902. и посебно 1903. године, почиње уз село да се развија прво рударска колонија, а затим и урбano средиште – "чаршија"¹¹, које је у другој половини 20. века прерасло у модеран рударско-индустријски град са 40.000 становника. Град се веома брзо развијао. Године 1921. у Бору је било 1633 становника, да би се тај број до 1931. године, више него удвостручио и достигао 4749 житеља, а већ 1948. нарастао је на 10.823. Године 1971. постао је град са преко 29.000 становника да би 1991. достигао број од 40668 становника. Првобитно насеље било је сточарско-ратарско, насељено Власима, а од почетка 20. века до Другог светског рата Бор је рударско село са рударском колонијом и зачецима градског живота. Тек после тог времена израста у модерно урбano насеље и постаје савремени индустриско-рударски центар, највећи у Србији. У том је периоду саграђено низ индустриских и рударско-металуршких постројења и тако је заокружен процес прераде руде бакра. Бор је управо због тога и изабран да би се лакше сагледали савремени процеси урбанизације са претежно новодосељеним живљем. Срби се највећим делом насељавају после 1945. године, заједно са припадницима других народа који су се утопили у јединствену српско-влашку целину. Ипак, у време истраживања велику већину становника су чинили Срби.¹²

---

¹¹ Д. Милић, *Од првог српског устанка до kraја првог светског рата, Бор и околина I*, Бор 1973, 87.

¹² Види: *Географска енциклопедија*, Београд 2001, с. в. Бор.

Трећи део

НАЧИН ИЗЛАГАЊА ГРАЂЕ И КОМЕНТАРИ

Грађа је распоређена и изложена по групама питања која се налазе у упитнику. За сваки град и за сваку породицу која је испитивана, у целини је по одређеном редоследу изложена грађа за све групе питања. На овај начин породице су приказане као аутономни субјекти који заједно чине међузависну друштвену целину. Нешто сложенији је увид у групе питања за све породице, али је на такав начин добијен увид у изглед и начин живота и функционисања породице. У извесном смислу биће понављања, али то само допуњује општу слику коју желим да прикажем. Питања су формулисана са претпоставком да ће се на основу њих добити одговори који ће показати да ли су и колико очувани елементи сеоске традиције у породици у градовима централног дела Србије пред крај 20. века. Напоредо са излагањем грађе вршена је и анализа чињеница, расправљало се о њима, предочаване су претпоставке и закључци.

У прву групу сврстани су одговори на питања: *Састав и порекло породице, квалификациони структура, образовање чланова породице и извори прихода за егзистенцију*. У овом делу дат је опис породица по градовима у којима су обављена истраживања, односно њихов састав, што значи да је наведено ко сачињава породицу као самосталну целину. Описивани су и шири делови породица тамо где је то било потребно и могуће, јер се из тога могла откривати повезаност са традиционаним односима какви су владали у сеоском друштву. Посвећена је пажња питању од када су чланови породице грађани, или боље речено становници града. Истакнуто је, где год је било могуће, колико генерација или колико дуго поједина породица живи у граду, тј. да ли су стари или нови градски становници. Такође је наведено да су досељеници (пресељеници) из села,

из околине дотичног града или удаљенијих места, ко се и када доселио у град. Наводе се подаци о занимању, степену квалификације или образовању чланова породице; о начину остваривања зараде, односно, изворима прихода за егзистенцију породичног домаћинства. Ту су и подаци о узрасту и радном статусу одраслих особа, запосленост у индустрији и другим делатностима, или бављење пословима типа домаћица, школовање и сл. Затим се говори и о премама за запошљавање. Уколико је везаност за пољопривредну делатност присутна, сигурно је и могућност за повезаност са традицијом сељачког друштва већа. Ако је било могуће или потребно истакнут је, непосредно или посредно, животни стандард породице, коришћење јавних, образовних, културних и других установа. Приказано је, такође, где је било потребно етничко или завичајно порекло као један од чинилаца одржавања или чувања традиционалних елемената социјалних односа сеоске заједнице у граду, у градским условима живљења.

Из изложеног се може лако закључити да се садржај ове групе одговора односи на одређене опште податке о испитаним породицама, који су предуслов за сагледавање живота и делатности градске породице и очуваности традиционалних односа и обичаја у породицама из осамдесетих година 20. века у градовима Србије уопште, а посебно у Крушевцу, Шапцу, Ужицу и Бору. Мислим да без ових података не би било могуће доносити заључке везане за узroke и услове одржавања појединих обичаја који су били карактеристични и саставни део живота у сеоском домаћинству. Формална структура породице је веома битна, али су важни и време, узорци и услови пресељења породице или неког њеног претка из села у град. Исто је тако значајан и степен образованости и делатност којом се баве чланови породице (занатска делатност, запосленост у индустрији, јавним, образовним, здравственим и другим службама). Такође, важно је било испитати да ли и у којем виду настају промене у понашању старијих чланова породице са њиховим одласком у пензију, долази ли до конзервативизма, враћања традицији, или је то само неоснована претпоставка. Колико је прихватљиво ако се устврди да је тежња ка конзервативизму генерални генерацијски приступ старијих према традицији, или је то више у домену психолошког односа појединца према традиционал-

ним схватањима друштва и односа. Свакако да се старији више и лакше везују за некадашњи начин живота и навика, тим пре уколико је то био и део њихове свакодневице у млађем животном добу.

Друга група одговора сврстана је под називом: *Организација и вођење домаћинства, ауторитет, норме понашања и имовина породица*. Овде је изложена грађа о руковођењу и организовању живота у породичном домаћинству. Из података добијених од испитаника види се ко стварно води и организује послове у кући. У неким породицама постоји формални старешина - организатор, док пословање води неки други члан домаћинства. Обично је то жена (мајка, домаћица) или одрастао радно способан син номиналног старешине. По правилу, старешина и организатор послова у породичном домаћинству је најстарији члан у породици, обично је то отац (муж). Али у више градских породица стварна организација је препуштена мајци, супрузи, у ствари домаћици, која најбоље зна потребе домаћинства. У извесном броју породица та улога је подељена између супружника, што одговара градској породици. Кућни послови везани за припремање хране, уређење и одржавање, па не-га и већи део васпитавања деце, затим расподела послова у кући и сл. припада домаћици, док старање о одржавању куће (као грађевине) или стана, послови око потрошње новца за комуналне услуге, послови са органима власти, набавка огрева и другог припадају домаћину или неком од одраслих мушкараца. О потрошњи новца који припада домаћинству стара се по правилу онај члан који руководи породицом. Али, како ће се видети, то право и дужност у већини случајева је ограничено па се ретко где догађа да апсолутне одлуке доноси старешина самостално. Обично то ради у договору са свим члановима породичног домаћинства који привређују и остварују зараду, или у договору са супругом у нуклеарним породицама.

Непосредно или посредно из изложене грађе видеће се положај, статус чланова породице. У ствари, кроз права и дужности које имају у кући моћи ће се сагледати положај појединих укућана. Такође, биће изложени подаци о схватању ауторитета, као и мерила или услови неопходни за стицање ауторитета. Из грађе ће се видести и како се ауторитет губи у одређеним околностима у неким случајевима. Поседовање имовине и право располагања истом може бити један од значајних показатеља о очуваности традиционалних

елемената у животу породице у граду. Од поседовања непокретне имовине и права располагања њоме у одређеној мери зависи и понашање имаоца имовине у породици.

Трећу групу изложене грађе чине одговори на питања сврстана под називом: *Вођење домаћичких послова, управљање, и располагање имовином*. Пословање у домаћинству обично воде и обављају домаћин и домаћица као најстарије особе, или неко од млађих којег они задуже кад мисле да је способан да то обавља. Обично се та дужност поверава сину и снаји, који су зрели и у пуној радној способности.

Право располагања имовином може бити и саставни део ауторитета, обично најстаријег члана породичног домаћинства или онога који је власник имовине. Када су у спрези са другим традиционалним облицима које сам изложио у описаним породицама, ти су подаци врло занимљиви за ово излагање. Природно да онај који располаже имовином има и главну реч у управљању њоме. Међутим, има изузетака када се управљање имовином поверава неком од чланова породице. Преношење права управљања, али не и располагања имовином, преноси номинални власник имовине кад сматра да је стар или због неке друге своје неспособности, па очекује да ће то неко други боље чинити од њега. Обично се ова дужност преноси на најстаријег сина или онога који је у кући са оцем, власником. Некада млађи радно способни чланови домаћинства сами преузимају управљање, без сагласности оца, схватајући то као природан редослед догађања у породици. Понекад се изврши и узурпација тог права, што често изазива неспоразуме па и конфликтне ситуације. Поред овога, дешава се да жена често, ако је унела неку имовину у брак (мираз, поклони) исту поверава своме супругу или домаћину/старешини на управљање, зато што се мисли да мушкарцима припада та улога, што је и питање поверења или солидарности у породици.

Народно право и позитивно право у овој области често имају веома слична одређења, било зато што је обичајно право постепено усвојило неке норме из позитивног правног система у одређеном времену или зато што је државнopravni систем преузимао, односно усклађивао неке норме са народним правним обичајима. Зато ови елементи издвојени од других традиционалних норми и

обичаја нису најпоузданији за утврђивање присуства старијих елемената у породици. Ипак, када су у складу са осталим показатељима, сасвим су сигуран ослонац. У том погледу треба бити опрезан при закључивању шта је традиционално а шта не.

Ове три групе питања, како ће се из излагања видети, стварају слику о очуваности остатака традиционалних односа, који могу бити очувани у већој мери, или се, тамо где је добром делом већ обављена еманципација у односу на традиционалну сеоску породицу, појављивати као рецидиви прошлости.

У четвртој групи налазе се одговори који су сврстани под заједничким називом: *Односи и обавезе према родитељима и сродницима, у чему се то огледа и на који начин испољава.*

Прикупљена грађа требало би да прикаже однос домаћина, у ствари старешине породице и домаћице према родитељима, односно сродницима, посебно према старим и немоћним који живе у заједничком домаћинству или у другом месту боравка, у селу. Да ли су потомци обавезни да се старају о њима. Зашто се то сматра за дужност, шта подразумева старање и исказивање одређеног поштовања, у чему се огледају те обавезе и повезаност са родитељима односно сродницима, нарочито ако ови стално живе у другом месту боравка (родном селу). Упоредо са одговорима на ова питања наћи ће се и одговори о правима у наслеђивању имовине. Посебна пажња је посвећена ставовима испитаника о правима оних који имају обавезу да се брину о родитељима или сродницима. Занимљив је однос према правима која проистичу или се стичу на имовину у селу, нарочито у односу на оне који су пресељени постали становници града а родитељи им живе у селу на свом имању. После овога изложићу показатеље интеракције са родним крајем, која се огледа, у честим или повременим посетама, или првенствено у старању о старим родитељима и другим сродницима, у помагању у обради земље и убирању плодова, или у обради целокупне родитељске, односно сродничке имовине, као и располагању приходима од пољопривредне производње, и сл. Негде је, на пример, уобичајено да се за сточарске и пољопривредне производе, које добија породица у граду, даје само одређена накнада, било у новцу који је потребан сеоском домаћинству или се на неки други начин потпомажу и обештећују родитељи,

сродници који живе у селу. Тако, то може бити у виду рада на имању у слободно време, продаје или само старања о продаји ратарских и сточарских производа. Компензација се може обавити и на неки други начин, на пример, прихваташем на стан и храну сродничке деце која се школују у граду.

Када постоје, биће изложени и други показатељи повезаности становника градских насеља са блиским и даљним рођацима, како у месту становљања тако и са онима који живе у другим местима. То се, поред осталог, испољава у узајамним посетама у одређеним приликама или у међусобном потпомагању, као што је заједничко улагање у послове и средства рада или нешто друго.

Одговори о односима са родитељима и сродницима мислим да ће посебно употребити слику о очуваности или постепеном нестајању, губљењу сеоских традиционалних елемената у животу породице у граду. Ови одговори, заједно са претходним и онима који ће тек бити приказани, омогућиће сигурније коментаре и доношење закључака о степену урбанизације породичног живота на крају 20. века. Упорно одржавање традиције (обичаја, ритуала и убеђења) у друштвеној и породичној организацији живота у урбаним окружењима би подразумевало снажну укорењеност традиције у свести људи нашег поднебља, и то без обзира на окружење у којем се налазе. Истовремено, све ово ће створити могућност за даље анализирање и закључивање о особеностима породичне организације код Срба и у Србији. Везивање закључака за српски етникум у Србији не значи одрицање могућности да се и у другим крајевима и код других народа на простору Балканског полуострва, и другде, налазе одређени видови односа који се у породичној организацији испољавају на сличан или другачији начин.

У петој групи биће изложена грађа под називом: *Чланови породице стално живе заједно или појединци због посла или других разлога привремено живе одвојено. Зашто? Постоје ли дани или време када се настоји да сви буду на окупу?* Када се окупља ужа породица и постоје ли разлози за окупљање шире сродничке заједнице. Ово, такође, може открити неке обичајима утврђене облике понашања. Ово се нарочито односи на дане када је уобичајено да цела породица буде заједно, изузимајући неке ванредне околности. Сви треба да буду на окупу о породичним свечаностима.

ма или поводом неких догађања у породици, као што су крсна слава, Божић, преслава, удаја или женидба члана породице, крштење новорођеног члана домаћинства, погреб неког из породице. Или се породица окупља само о верским и државним празницима, или пак, у слободно време и у нерадне дане – суботом и недельјом, за време годишњег одмора или су то неке друге прилике.

На породичним скуповима се окупљају сви који су првенствено по крвном сродству повезани у одређену групу. Ово се посебно односи на годишње скупове када се настоји да се одређеног дана окупле сви који су потекли из једне породичне заједнице. Важно је и где се такав скуп одржава, да ли у родном селу, можда код оног сродника који је остао да живи у селу, или пак породица остави заједнички (неподељен) комад земље са намером да се ту сви окупљају. Да ли ови скупови подсећају на братственичка и племенска окупљања. У ствари, биће речи шта се дешава на тим састанцима, да ли се они одржавају само с циљем да се једном у години дана виде чланови шире породичне заједнице, сви који потичу од једног сродничног стабла, или се на тим скуповима доносе и неке одлуке од значаја за сродничку групу, као што су женидбе/удадбе, куповина неких материјалних добара, позајмице новца итд.

У склопу поменутог, постављено је и питање да ли се данас дешава да на састанку не буде пожељно присуство неког од одраслих сродника којег ће се тицати донете одлуке, пре свега из разлога да не утиче на крајњи исход одлучивања, или зато што је нешто згрешао па није достојан присуства и сл. – или су то само изузети.

Сви ови одговори, у ствари грађа, требало би да илуструју постојање или одсуство традиционалих форми у животу градске породице, или да покажу да се неке свечаности одржавају само као присећање на некадашња обичајима утврђена правила понашања, значи декоративни миље као одраз присећања на завичај, у градским условима живота у којима има много више отуђености неголи у сеоској заједници.

У шестој групи налазе се одговори под називом: *Нова домаћинства која настају женидбом/удајом, мираз, наследство (наслеђивање), поклони*. Грађа би требало да укаже на начин оснивања нових домаћинстава у породицама са једним или више синова, о томе који ће од синова остати да живи са родитељима, да ли и јединац

излази из домаћинства и оснива сопствену породицу. Како се родитељи понашају када су у породици само једна кћерка или више њих. Да ли кћери одлазе у дом мужа или у ново домаћинство, и хоће ли нека, и која од кћерки довести мужа у свој дом за домазета.

Грађа, исто тако, треба да покаже какав је однос према миразу, а какав према наследству. Каква је разлика између мираза и наследства. Да ли мираз добијају само кћерке или и син који одлази код жене у породицу, и која је количина мираза у односу на наследство. Мираз је обично знатно мањи од дела који ће неко добити као наследство. Да ли се сестре обавезно одричу свог дела наследства у корист брата/браће, посебно ако су добиле мираз. Сматра ли се да онај који се школовао треба да се одрекне дела који би му по наследству припао у корист онога који остаје на имању. У овом делу ће се наћи и одговори о поклонима и даровима. Од кога се добијају већи дарови/поклони и постоји ли неко ко има обавезу да дарује некога, на пример ујак сестричину.

Одговори на питања из ове групе, а нарочито они који се односе на редослед оснивања нових породичних домаћинства, могу значајније да укажу на присутност традиције у градској породици. Свакако, можда ће то још више показати одговори о миразу и наслеђивању ако то није регулисано законским прописима већ обичајним нормама. Такође, обавеза и начин даривања од стране одређеног сродника, пре свега оног који оснива ново домаћинство, доприноси утврђивању постојања одређених, традицијом утврђених елемената.

Одговори из седме групе, сврстани под називом *Међугенерацијски и унутаргенерацијски односи*, првенствено треба да донесу грађу о односима родитеља и деце (потомака), као и ону која говори о односима између браће и сестара, о односу између полова, пре свега супружника. Овде ће поново бити скренута пажња на питање ауторитета појединих чланова породице, при чему се првенствено мисли на углед, а мање на ауторитативност. Ова грађа би требала јасније да оцрта и однесе између мушких и женских пола. Наравно, ова грађа сама за себе не пружа довољно јасну слику о основној теми расправе, али у контексту са другим одговорима допуниће слику о елементима сеоске традиције у градској породици у Србији у означеном времену.

Осма група одговора односи се на: *Размишљања и схватања о породици у датој савремености и поређења са пређашњим стањем.* Овде ће се наћи и грађа о пожељном типу породичних односа и породичне организације, као и одговори на питања зашто се тако и не поступа, у ствари, шта омета пожељне односе и организацију. Овде ће, такође, бити изложено и све оно што није нашло места у другим одговорима, а могло би допринети расветљавању постављеног задатка.

Четврти део

ГРАЂА И КОМЕНТАРИ

1. ИСПИТИВАЊЕ ПОРОДИЦЕ У КРУШЕВЦУ – ОДГОВОРИ НА ПИТАЊА

Од четрнаест породица - породичних домаћинстава у Крушевцу у којима су обављена испитивања, тринеост живи у својим породичним кућама, а једно у вишеспратној стамбеној згради у стану, тада у друштвеној својини. Четири породице живе у кућама са већим пољопривредним окућницама на периферији града, а остале имају куће у ужем градском језгру са баштама за цвеће, негде и са повртњаком или воћњаком.

Породица 1 – Крушевац

1. У непотпуној породици - домаћинству у друштвеном стану живели су баба (домаћица) и унук, син од кћерке који је био на школовању. Домаћица је рођена у селу Велико Долово у близини Крушевца. Пре око 30 година доселила је са породицом у град, а пре неколико година остала је удовица. По занимању је угостиteljska radnica (куварица), што је био и њен покојни супруг, родом из околине Пирота. Са њим има две кћерке, обе удате. Једна, чији је син у Крушевцу са бабом, живи у суседном селу Доњи Степош, а друга је са породицом настањена у Чачку. Тешко је тврдити колико има традиционалног у једној непотпуној породици. Али, приликом испитивања очигледно је било да је ова старија жена привржена традиционалним нормама понашања и старим народним обичајима.

3. Ова непотпуна породица у време испитивања није имала непокретну имовину. Информаторка је изјавила како је целокупну имовину коју је имала њена породица оставила брату који живи у селу и његовој породици. Ни једна од сестара није тражила свој део наследства, што је у складу са традицијом. Информаторка, како је речено, има две кћери. Њена старија кћерка удата је и живи у селу. Тамо има породичну кућу и мужевљево имање, али не издржавају се само од пољопривредне производње, већ и од мужевљеве зараде коју остварује у једној фабрици у Крушевцу. Њен син школује се у Крушевцу и стално живи са својом бабом (информаторком). Друга кћерка је удата у Чачку где је и стално настањена. Са њом и њеном породицом ређе се виђа, али и са њом је у веома честом контакту путем телефона. Са својом родбином одржава доста присне везе. Брата релативно често посећује, а са сестром се виђа углавном о својој и њеној породичној слави. Са мужевљевом родбином има мало сусрета јер једина мужевљева сестра живи у Нишу. И док јој је муж био жив нису имали честе контакте са њом.

4. Слава св. Никола је прилика да се окупе сви који се сматрају припадницима породице. Домаћица обавезно одлази на све славе које славе чланови њене породице, код кћерке и зета, сестре и зета, брата и снаје. Према исказу домаћице и рођендани су прилика када се окупља породица – шири круг сродника.

8. Сматра да се у породици и породичним односима много тога променило на лошије. То закључује и на основу понашања гостију у гостионици у којој је радила. Раније су у гостионицу долазили брачни парови са децом да једу, а после тога иду кући сви заједно. Сада је све мање таквих. Некада жена није улазила никад сама у кафану, или се то дешавало веома ретко, само када је хтела мало да се одмори. Сада жене улазе у кафану саме, седе дugo и пију алкохолна пића. "Сад пуно девојака растурају брак", то раније није било. Много више људи се свађа на јавном месту, што се раније, такође, није дешавало.

Њихово кумство је још од деде, и она и њен муж су имали старе кумове. И њена кћерка која је удата у селу има исте старе кумове. Један породични кум је венчавао чланове породице и крштавао децу. Са кумовима се не састаје често. "То се код нас це-

ни, а не са кумом да седиш у кафани. Кум је за поштовање". Значајно је било да је кум познат и угледан човек.

Иако непотпуна, ова породица је управо захваљујући баби очувала, макар у свести, више традиционалних сеоских назора у погледу породице и породичних односа.

Породица 2 – Крушевац

У самачком домаћинству живела је, у време испитивања, старица од преко 80 година. Она је Јерменка, која је била удата такође за Јерменина и са њим је родила два сина који су ожењени и сваки има по двоје деце. Обојица се колико могу старају о мајци, али они живе изван Крушевца. Њена породица је била типична трговачка породица Јермена, којих је, слично трговачким породицама Цинцара и Грка, било по градовима и варошима у Србији у 19. и почетком 20. века. Мада доста затворене у погледу свог породичног живота и укључивања у друштвене односе, оне су давале одређени тон градском – чаршијском понашању и доприносиле уношењу културних и других цивилизацијских иновација, те тако знатно убрзавале урбанизацију у Србији. Многе су се потпуно интегрисале у српско друштво, већ у другој или трећој генерацији, и тако у новој средини постале саставни део српског грађанског друштва, па су зато и имале значајан утицај на његово формирање.¹³ Што се тиче осталих чланова ове породице јерменског порекла, осим мајке, сви су потпуно србизирани. Синови готово да не знају јерменски језик и немају развијено осећање и свест о припадности јерменском етносу. Мајка је са својим покојним мужем говорила јерменски, али децу никада нису научили да говоре тим језиком. Овде се ради о остатку старе градске породице страног порекла каквих је било у Србији у току 19. века у већем броју. У ствари, главно градско становништво српских градова чиниле су занатлије и трговци: Цинцира, Грци и Јермени, затим српски пресељеници из Аустроугарске монархије међу којима су били и колонизирани у Војводини Чеси, Словаци, Мађари, Немци и други.

---

¹³ Душан Ј. Поповић, *О Цинцирима*, Београд 1939.

О овом самачком домаћинству које је својевремено било нуклеарна породица мало се шта може још рећи с обзиром на то да је јерменског порекла.

Породица 3 – Крушевац

1. Ова је породица такође страног порекла, чешког порекла по родоначелнику који се почетком 20. века, пре изградње железничке пруге Сталаћ – Крушевац, доселио у град. Његови преци досељени су раније у Војводину где су били пинтери (бачвари). Тако је и његов отац занат изучио у Панчеву 1859. године. Био је ожењен Немицом. Родитељи су му прешли у православну веру, а славили су и славу. У време испитивања ову породицу – домаћинство су чинили муж и жена, оба високообразовани и запослени у области културе. Имали су двоје деце, а са њима је била и домаћинова мајка, удовица од 1964. године. Удадбено-женидбеним везама породица је одавно изгубила чешки идентитет и потпуно је постала српска. У време истраживања осим што су знали за своје порекло других особина које их повезују са чешким етносом нису имали. Нико више у породици не говори чешки, нити познаје тај језик. Сви су православне вере јер су им и преци прешли у православље и славе крсно име. Кућа у којој живе грађена је на почетку 20. века, а купљена је још 1905. године. У то време се налазила на самој периферији града, међутим, сада је у најужем градском језгру. Кућа је у међувремену реновирана и мало је изменјен њен првобитни изглед и намена. Занатска радња (локал) је преправљена у стамбену просторију. Иначе, мајка (удовица) је рођена у селу преко Мораве, близу Крушевца, пензионерка је већ више година и има средње образовање. Раније су синови настављали традицију породичног заната, или су неки одлазили и на друге занате. Тако су два сина родоначелника породице били пинтери (бачари), а трећи је био обућар. Данас се нико више из ове породице не бави занатском делатношћу. Управо ово је по пореклу једна од породица какве су чиниле чаршију градова у Србији.

Као стара занатлијска породица која више генерација живи у граду умногоме је грађанска, али и са нешто прилагођених елемен-

ната традиционалне сеоске породице које су уносиле жене које су се често и радо удавале за занатлије, посебно оне као домаћинова мајка, из околних села.

2. Породицом стварно управља мајка. Она је најстарији члан, али њен положај не проистиче из те чињенице, већ због тога што је стално у кући, док су остали чланови запослени, или су малолетна деца. Она води домаћинство и бригу о деци, која иду у школу, а по повратку кући она их очекује и усмерава у обављање свакодневних обавеза. Поред наведеног, на положај мајке у овој породици утиче и традиција, по којој се баба, као најстарија жена и домаћица у кући, стара и о унуцима. Испитаница је такве навике затекла када је удајом ушла у породицу. Њена свекрва је водила домаћинство, после тога заова, која се није удавала. Када се син садашње домаћице оженио, снаја је желела да преузме вођење домаћинства. Свекрви је то сметало, осетила се непотребном и сувишном у кући. Зато су се договорили да она води домаћинство док сама не осети да јој то представља терет и да ту обавезу не може више да обавља. Иначе, приходи породице – домаћинства сматрају се заједничким, сабирају се и сви одрасли чланови имају утицаја на трошење. Син обично плаћа комуналне и друге редовне месечне издатке. О већим трошковима, набавкама ствари за кућу, поправкама куће и апаратама које имају, обнављању одеће и другом, договарају се и одлучују углавном заједнички. Мајка, као домаћица, тражи шта јој је потребно за домаћинство са пијаце или из трговине.

Очигледно да је мајка, као најстарији члан домаћинства, желела да и после доласка снаје у кућу остане на челу домаћинства, заправо да настави са вођењем породице и домаћичких послова, онако како су то традиционално радиле и пре ње најстарије жене у кући. Наравно, то ће чинити све док буде способна за тај посао. Она је заједно са сином ауторитативни руководилац породице. Несумњиво да је њен ауторитет утицао на то да остане домаћица. Може се сматрати да и заједнички приходи, које остварују чланови домаћинства и стављају у заједничку касу, спадају у сферу традиционалног понашања, напоредо са поделом послова у кући и договарањем о већим издацима из заједничке касе.

3. Породица живи у кући коју су купили и дрогадили преци када су се доселили у Крушевац. И кћерка домаћице је доскора

живела са мајком и братом у заједници, али откада је добила стан живи одвојено. Међутим, пошто није удата, још увек већи део слободног времена борави у породичној кући са осталим члановима породице. Иначе, породица нема друге непокретне имовине осим куће у којој живи.

5. Породица слави славу код домаћице у кући по њеној жељи. Она сматра да као први наследник породичне имовине има ту обавезу да слави славу. Мора да поштује славу, каже, коју су мужевљеви преци примили приликом покрштавања и којој су придавали велики значај. Њен муж, иако је био комуниста по убеђењу, славио је славу и током рата, док је био у заробљеништву, као и касније. Зато би себе сматрала грешном када то не би чинила.

Породица 4 – Крушевач

1. По мушкиј линији сродства породица је пореклом из Херцеговине, из села Вуковића. Била је колонизована после Првог светског рата у околину Урошевца (Косово и Метохија). Домаћин (отац) купио је 1965. године кућу у Крушевцу и преселио породицу. У време испитивања породицу су чинили отац, мајка и два ожењена сина са децом. Две кћерке су удате. Отац је пензионер – радник, старији син је занатлија, а млађи незапослен, док су обе снаје запослене и имају средње образовање. Кућа у којој живе само формално није подељена јер су синови у међусобном договору потпуно поделили имовину. Свако води своје домаћинство. Отац је, у складу са обичајима, остао са млађим сином у заједници, како је, каже, сам одлучио.¹⁴

Очуваност наслеђа може се сагледавати у званично неподељеној породици, као и у договорној подели имовине између браће, што је корак који претходи у раздавању породице. Отац је остао са млађим сином како је иначе уобичајено. Све ово одговара традицији сеоске задружне породице.

2. Мада се отац, како каже, одрекао управљања породицом он је стварни ауторитет. Њему се обраћају за савет, са њим се често

---

¹⁴ Види: Н. Пантелић, *Село и породица*, ГЕМ, књ 25, Београд 1962, 120, и наведену литературу.

договарају и о личним стварима. Ово је очигледно из понашања свих чланова породичног домаћинства.

Деца су васпитавана у патријархалном духу. Тако кћерке нису могле увече да излазе у град саме, већ само у пратњи браће. Релативно су се кратко задржавале. Синови су, међутим, имали неограђену слободу у том погледу. Могли су долазити кући и веома касно. Отац то објашњава: "они су мушкарци", и тешко могу погрешити. Данас, међутим, када су синови ожењени, отац мисли да они у кући треба да помогну својим женама и поделе са њима домаће послове. Мада су у овој породици очигледне патријархалне норме понашања према оцу, и иначе према мушкарцима, очигледно је да отац има и правичан став у погледу поделе послова између полова, иако се то не слаже у потпуности са патријархалним схватањима. Снажно изражени традиционализам у свести већине чланова ове породице свакако је у вези са херцеговачким пореклом.

3. Породичном имовином располажу сви одрасли чланови породице зато што је отац уз договор са синовима по закону поделио имовину, у ствари кућу, и свако располаже својим делом. Кућа није и формално катастарски подељена. Отац је са својом супругом (мајком синова) остао да живи са млађим сином у половини куће и њему је препустио руководећу улогу. Син је сада домаћин и старешина породице и располаже, управља новцем и зарадама чланова домаћинства. И отац му даје своју пензију у пуном износу. Старији син са породицом се издвојио и води посебно домаћинство. У породици је сачувано традиционално понашање, почев од останка оца са млађим сином па преко договора између браће о подели имовине – све указује на снажан утицај традиционалне сеоске породице. После поделе имовине, отац је препустио старешинство и водећу улогу у породици сину са којим живи. Све ово спада у домен сеоске задружне породице каква се доста дugo одржала нарочито у Херцеговини и другим динарским крајевима, као и на Косову и Метохији. Други син је домаћин у свом домаћинству.

4. Према устаљеном мишљењу у народу, деца су дужна да се старају о својим родитељима у старости. Породица одржава чврсте везе са широм родбином у Херцеговини. Са њима се састају најмање једном годишње, иако је прошао већ дуги низ година откако су се преселили из Херцеговине, најпре на Косово и Метохију,

а после тога у Крушевцу. Такође су одржавали добре и честе контакте са сродницима на Косову и Метохији и у Скопљу. Добре породичне односе одржавају и са породицама кћерки/сестара изван Крушевца. Доста често се међусобно и посебују.

6. Кћерке немају право на наследство по очевој смрти јер су измирене миразом приликом удаје. Кћерке/сестре су удајом добиле мираз и "све што ту спада: намештај, спрему, меку робу, текстил, пешкире, ћебад..." Ни домаћинова супруга, која је као и он пореклом из Херцеговине, када су се венчали на Космету, где су били комшије, није добила никакву имовину, него само мираз по садржају сличан миразу својих кћери.

Како изјављује домаћин, синови његовог оца, односно он и његова браћа, како се који женио тако је оснивао своје домаћинство, али у оквиру исте куће. Тако је и он желео да направи нову кућу када је дошао са Космету у Крушевац, да се "деца не муче по овим солитерима". Он и старији његов син, који је био запослен у то време, дизали су кредите и изградили кућу. Имају у плану проширење и доградњу куће, као и намеру да остану сви у истој кући, у ствари под истим кровом, а сваки у свом домаћинству.

У овој породици власништво појединачних породица није јасно издиференцирано и раздељено. Стиче се утисак као да је то намерно учињено.

Власништво над непокретном имовином, у ствари над кућом, је у заједничкој својини и за сада га катастарски неће делити.

8. Пожељан тип породичних односа за ову породицу је патријархални тип породице са елементима задруге, у којој се старији поштују. У таквом типу породице, како кажу, влада хармоничан однос између браће, ако се они слажу "и снахе се слажу". Зна се место и положај сваког члана у породици. Ту нема тужакања између браће и сестара око имовине. Тако је било у Херцеговини и на Космету одакле су досељени. У овом крају (Крушевцу) је сасвим другачије: "Ту се суде брат и сестра, да се покољу за педаљ земље. Воле да се суде, да украду, да преваре... Тога у Херцеговини нема".

Старо кумство нису одржали јер, када се домаћин женио, стари кум је био већ умро, а кумов син је био премлад и зато је узео новог кума. Оба сина су му узели за кумове своје пријатеље: ста-

рији син колегу са посла, а млађи познаника код којега је био на пракси.

Он сматра да су и једном и другом сину кумови виђенији људи, који су им на неки начин били претпостављени. У оба случаја присутан је традиционални начин мишљења о кумовима. Наиме, за кума се увек узима неко ко је, по њиховом схваташу, већег угледа од породице којој кумује.

Породица 5 – Крушевац

1. Породица учитеља, петнаестак година пре испитивања, коначно је настањена у Крушевцу. Док су им деца била у основној школи живели су и службовали у школама по селима у околини Крушевца. Породицу чине отац и мајка учитељи и њихова два сина. Старији син је ожењен и има двоје деце, а млађи је неожењен, студент. Комфорна кућа коју су подигли и у којој живе архитектонски је подељена на две стамбене јединице. Ожењени син и снаја са децом воде одвојено домаћинство. Отац породице рођен је у селу, Топлици. У Крушевцу је завршио учитељску школу и оженио се. Мајка (супруга) је рођена у Брусу, а њени родитељи су доселили у Крушевац због школовања деце.

Професија супружнике умногоме одређује као становнике града, мада им њихово сеоско порекло и дугогодишње службовање у селима око Крушевца нису омогућили потпуно одвајање од традиционалног понашања. Чињеница да старији син живи у истој кући, истина у одвојеном домаћинству, такође повезује ову породицу са традиционалним односима. Чињеница да се сви сматрају јединственом породичном целином посебно открива присуство старијег породичног система у њиховој свести.

2. Домаћинство заједнички воде супружници. Кућне послове обавља углавном жена. Кућу коју поседују купили су уз помоћ жениних родитеља. Муж је од својих родитеља наследио нешто земље. Ту су земљу у време истраживања обрађивала и користи-ла његова браћа.

И поред настојања да се потпуно прилагоде градском начину живота, чланови породичног домаћинства су, како смо видели, сачу-

вали и елементе традиције. Уз већ изложено, указујемо и на мањи земљишни посед који домаћица има у родном крају, од којег, мада га сами не обрађују, свакако имају извесне користи. Муж, како смо казали, има у Топлицама нешто имовине коју је наследио.

3. Породична имовина, заправо кућа у којој станују, заједничка је, није катастарски раздељена, мада је саграђена тако да има две стамбене јединице намењене двојици синова и чини одвојено домаћинство. Није тешко одредити да у овој породици има остатака традиције. Већ се на основу неподељене имовине и тога што отац живи са млађим сином јасно показује присуство одређеног броја елемената који припадају старијим друштвеним односима.

4. Добри сроднички односи се процењују по учесталости међусобних контаката. Ова породица одржава сталне везе са удатом женином сестром у Београду. Исто тако добре односе имају и међусобно се посећују са мужевљевим сродницима.

Међусобно се и помажу. Деца из породице са села за време школовања бораве у њиховој кући, а и на други начин се помажу. То је, по мишљењу испитаника, доста карактеристично за топлички крај, одакле воде порекло. Каже: "Топличани су повезани као Црногорци". Ово је, иначе, доста честа појава и у другим крајевима Србије. Када сеоска породица има сроднике у граду очекује од њих одређене услуге и помоћ око послова у вези са градском средином. Тако је било све донедавно, а и данас је у многим случајевима ово сасвим уобичајено понашање. Ко се овог не придржава и не прихвата такву обавезу, озбиљно се замера сродницима и такве сматрају отпадницима од родбине и уображеним. Иначе, ова породица своје сроднике у селу често посећује суботом и недељом, или о празницима када се не ради, али им не помажу у пољопривредним пословима.

5. Обавезно иду на славу код оца у село. Такође, и Божић проводе са родитељима супруга, а на Бадње вече се окупљају у кући родитеља супруге. Њен отац том приликом жели да окупи сву своју децу и унуке и тада се заиста сви који могу да дођу окупе. Бадње вече прослављају по обичајима. Супружници у својој кући окупљају родбину о државним празницима, као и за дечије рођендане. Наравно да све ово указује на присуност старијих друштвених односа у свести, али и у свакодневној пракси.

7. У породици кажу да је изузетно добар однос између родитеља и синова. И однос свекрве и снаје је веома добар, како кажу, веома су блиске, "као мајка и ћерка". И браћа се међусобно слажу, али нису тако блиски зато што је велика разлика у годинама. Млађи брат/син је у ближим односима са братом од тетке јер су вршњаци, што се може сасвим разумети.

8. Породица није одржала старо кумство. Родитељима су кумови пријатељи из школских дана, и деца имају своје кумове, који су, такође, њихови пријатељи још из школе. Ово је само један од доказа да се српска породица у градовима налази у процесу преображаја. Сви одрасли знају да је кумство у обичајној пракси важан елемент стarih породичних обичаја, али ипак нису могли из неколико разлога да га одрже.

Породица б – Крушевац

Сличног састава је и ова породица као и претходна. Њени чланови живе у породичној кући на периферији града у Пакошевцу. Састоји се у ствари од две породице, међутим, приликом истраживања сматрали су да су једна породица иако воде два домаћинства. У једном су отац, мајка, млађи син, снаја и двоје деце, а у другом старији син са својом женом и двоје деце. Породица старијег сина, који је рођен у Крушевцу и има средње образовање, а његова супруга родом из Пепельевца, села у близини града, је високо образована, има двоје деце, обоје рођено у Крушевцу. Издржавају се од зарада супружника.

Чињеница да сматрају да су једна породица, као и да живе под истим кровом у породичној кући, упућује на снажно присуство остатака задружног живота из сеоске породице. Као остатак традиције истичем и то да родитељи живе са млађим сином.

2. Најавторитативнија личност у породици је отац. Сви се њему обраћају за савет и мишљење, мада је руковођење домаћинством пренео на синове који воде одвојена домаћинства. Очигледно је, на основу понашања чланова ове више формално него заиста подељене породице, да отац, иако живи у заједници са млађим сином, представља снажан ауторитет за све. Децу је вас-

питавао у традиционално-патријархалном духу. Тако су кћери могле излазити у град само у пратњи једног од браће. Није дозвољавао да се дуго задржавају изван куће. Синовима је дозвољавао у том погледу већу слободу јер су они "мушкарци". Послове у садашњем домаћинству углавном обављају син и снаја, и не постоји строга подела рада између чланова породице. Синове је истовремено васпитавао да помажу својим женама у кућним пословима. Мишљења је да запослена жена није у могућности да сама све постигне у одржавању домаћинства па зато и мушкарац треба да уради и нешто што је традиционално сврставано у "женске" послове, као што су, припремање (кување) хране, прање посуђа, старање о хигијени и одевању деце, и друго.

Мада у породици постоји одређено настојање прилагођавања градском начину живота који потенцира управо главни носилац традиционалних тенденција, ипак су нескривени и остаци патријархалног живота. Тако, поред онога што је већ изложено у другој тачки, овде се истиче и ауторитативност оца као старешине породице, која произилази из положаја на којем се налазио без обзира на то што је руковођење пренео на синове као радно способније. Истиче се и васпитавање деце према моделима патријархалне породице. Наиме, кћерке су имале мање слободе пре удаје у односу на своју браћу.

3. Супружници заједнички воде домаћинство. О свим важнијим питањима за нормално одвијање живота у породици међусобно се договарају. У кући нема строге поделе послова на "мушки" и "женске", већ се распоређују између супружника, а припремање оброка за укућане обавља жена. Када би се судило само према овим подацима, ову породицу бисмо могли уврстити у потпуно градску. Међутим, у претходним излагањима видели смо и сажне остатке традицијом утврђених понашања.

4. У једном делу куће живи старији син са својом породицом а у другом, у одвојеном домаћинству, живе отац и мајка са млађим сином и снајом. Ове две породице су у сталном контакту, а односе одликује присуство континуираног помагања у раду и материјалне помоћи уколико је потребна. То се нарочито огледа у редовном помагању једне породице другој код већих послова у кући, у припремању славе и других породичних свечаности. Роди-

тељи и брат жене прве породице живе у селу близу Крушевца. Кћерка и зет их посећују готово свакодневно и стално су ангажовани, жена у помагању мајци у обављању кућних послова и у пољопривредним радовима заједно са супругом. Отац и брат су запослени и зато им помажу у обради земље. Они, такође, за женине родитеље и брата обављају све послове у граду. По потреби, и према могућностима пружају им и финансијску помоћ или обаве неку куповину за домаћинство. Зато они редовно добијају потребне пољопривредне производе. Кћерка каже да се и даље, када је код родитеља, осећа и понаша као да је код своје куће.

5. Сви живе стално заједно у делу породичне куће. Власник куће је отац.

Са већим бројем сродника породица се окупља на славама, свадбама, сахранама и испраћајима рођака у војску. У породици је развијен осећај обавезе присуствовања оваквим догађајима и то не само код блиских, већ и код даљих сродника. Кажу "задужили су нас", што значи да су они присуствовали истом или неком другом догађају у породици. Ово очигледно сведочи о још увек снажном присуству остатака родовско-братственичких односа, како у свести тако и у друштвеном животу.

Уобичајена су и недељна окупљања целе породице на ручку код родитеља.

8. Према казивању, идеалан тип породице је онај у којем су брачни пар и њихова малолетна деца. Казивач је мишљења да шире породична заједница може да опстане само ако има добру финансијску ситуацију, у противном долази до сукоба и свађа, свако жели за себе повољнији статус у погледу новца.

Снаја која сада живи у одвојеном домаћинству са мужем и децом мисли да има више слободе у сваком погледу. Док су живели са мужевљевим родитељима, осећала се, како каже, као странац, зато што је свекрва наглашавала да је она главна жена – домаћица у кући, и очекивала да је снаја слуша у свему, да јој се подреди, "да буде све по њеном".

Када су се венчали, у наредних неколико година живели су у заједници са свекром и свекрвом и млађим мужевљевим братом. "Одвојили" су се када је дошла друга снаја. По обичају, млађи син остаје у заједници са родитељима, а старији оснива своје домаћинство.

И у овој породици имамо јасне остатке традиционалних односа иако су већ друга генерација која живи у граду. Ово указује да су градови у Србији прихватили сеоске обичаје, макар у друштвеном смислу, који се одржавају захваљујући сталном доласку новог становништва из села.

Породица 7 – Крушевац

1. Породицу чине муж, интелектуалац - новинар и супруга, економски техничар са двоје малолетне деце (у време испитивања кћерка је имала 10, а син 4 године). Живели су у пространој кући коју су подигли помоћу кредита, али и уз обилату помоћ родитеља оба супружника. Помоћ се састојала у раду на изградњи куће и намирницама за раднике, и у новцу од стране женине породице. Муж (домаћин) је из оближњег села Кукуљина, где му и данас живе родитељи, а са њима је на породичном имању његов млађи брат са породицом, који је, такође, запослен у индустрији. Мајка (свекрва) чува унуке. Она долази недељом после подне из села у Крушевац и остаје током седмице до петка после подне, када се враћа својој кући у село. Тако чини већ десетак година, од рођења унуке. Велики део старања, не само око чувања него и васпитања деце она је преузела на себе јер проводи највише времена са њима. Иначе, она је необразована жена из села - домаћица са завршеном четврогодишњом основном школом, која се, иако већ више година проводи велики део времена у граду, није потпуно прилагодила том начину живота. Породица се издржава од зарада супружника, али користе и имовину из села за снабдење повртарским и другим производима.

Везаност за село у овој породици условљава одржавање одређених друштвено-обичајних норми у понашању. Између осталог, то су: препуштање баби васпитања и чувања деце; испомоћ породици, учествовање у живом раду и храни за раднике приликом изградње куће; млађи брат остао са родитељима на имању, и друго.

2. Супружници заједнички обављају породичне послове. Мужевљева мајка која је пет дана током недеље у кући веома мало учествује у одлучивању, као и деца која су била малолетна. Дома-

ћинство заједнички воде снаја и свекрва. Како је свекрва током целог дана у кући, она припрема храну и одржава чистоћу. Незавршене кућне послове преузима снаја када се врати са посла. Нека друга подела послова у кући не постоји. Према речима супруге, муж не ради ни оне послове за које сам изјављује да су "мушки" послови. Тако, на пример, послове око завршетка кућне ограде коју су правили неће обавити домаћин, већ плаћени радник, неко од родбине или пријатеља.

Породица званично нема друге имовине осим куће у Крушевцу. Али у селу отац, мајка, баба и брат са својом породицом живе на овећем имању и имају две куће. Обично се сматра да је брат који се школује на тај начин утрошио вредност наследства које му припада, а непокретна имовина у селу припада оном брату који остане са родитељима и обрађује земљу. Ипак, они очекују да ће родитељи и њему "преписати" мањи део имања да направи кућу за одмор и остави деци успомену на дедовину. Међутим, судским путем свој део наследства не би тражио. Иначе, треба поменути да имовина није подељена, а у маси је и имовина бабе. Све ово, уз већ изложену у претходном одељку потврђује колико су присутни традиционални односи, иако се ради о породици интелектуалаца.

3. Од имовине имају кућу, која је заједничко добро којим је равноправно располажу. Своје зараде улажу у домаћинство и користе их према потреби. Када су зидали кућу муж је сносио највећи део око организације и старања о том послу. Женина родбина (родитељи и брат) су их материјално помогли приликом градње куће, а приликом усељења опремили су им дневну собу и трпезарију намештајем. Чланови мужевљеве фамилије помагали су својим радом и производима са имања (месо за исхрану радника). Узајамно помагање, материјално и у одређеним пословима, један је од показатеља повезаности са породицом (сродницима). Тако ова породица пружа услуге боравка и помаже рођацима из села да обаве посао у граду. Сроднике у селу често обилазе суботом и недељом, или о празницима, али им не помажу у пољопривредним пословима.

4. Када су зидали кућу мужевљеви сродници, више њих, помагали су својим радом на изградњи или са својим производима са има-

ња за исхрану радника. Узајамно материјално помагање и учествовање у раду један је од показатеља одржавања везе са традицијом и повезаности шире родбине. Породична солидарност исказује се и тако што ће, на пример, као ова породица, пружати услуге боравка, или ће на други начин помоћи рођацима из села.

Са сродницима у Крушевцу одржавају везу повременим разменама посете и путем телефона. Супружници се чешће "виђају и друже" са млађим сродницима, односно онима који су им по годинама ближи.

5. О мужевљевим родитељима и баби, који живе у селу, стара се његов брат/девер, јер они живе са њима и подразумева се да је то његова дужност. О жениним родитељима се стара њен брат. Зато њима и припада целокупна имовина родитеља.

Из изложеног је јасно, како је то и претходно утврђено, да се у породици одржава традиционално понашање и схватања која се манифестишу и чврстим везама са селом.

7. Односи између старијих и млађих знатно су измењени. Тако деца у овој породици имају сасвим непосредан однос према родитељима и баби која их чува и готово да се и не види нека разлика у понашању према родитељима и према баби. На основу посматрања се стиче утисак да према родитељима гаје веће поштовање него према баби. Син се према мајци понаша као да је старији од ње, а свекрва и снаја као да су веома близке и ти односи су са много међусобног разумевања. Снаја је веома захвална свекрви за помоћ у чувању деце и одржавању куће.

8. Када се говори о наслеђивању породичне имовине, сматрају да син треба да наследи кућу која је приликом изградње и планирана тако да он када се ожени станује и живи у горњем делу, а родитељи да остану у приземном делу. Уколико буде потребно, кћерка може привремено да се смести у истој кући, али само привремено, док не оствари могућност да са својим будућим супругом нађе трајно решење. Образложење за овакав став налазе у објашњењу да се зет и син не би слагали. "Не може зет и син у истој кући" да живе. Међутим, и овде најпре долази до изражaja обичајима утврђено правило да, уколико има мушких наследника, жене не могу бити наследнице породичне имовине.

Породица 8 – Крушевац

1. Дипломирани економиста, рођен и одрастао у Крушевцу. Жена је дошла из оближњег села Коњух, у којем јој живе родитељи са сином (њеним братом) који се баве земљорадњом. Породица живи у Бивољу, у заједници са мужевљевим родитељима који су и саградили кућу. Мужевљев отац је пензионер, електротехничар који је радио у индустрији, а мајка (баба) је домаћица. Већ и то што живе у породичној заједници са родитељима подсећа на извесну очуваност старијих породичних односа и обичаја.

2. Ни у овој породици не постоји строга подела послова и задужења у кући на "мушке" и "женске". Послове обављају и муж и жена према договору и у складу са расположивим временом. Муж не кува јела, али припреми понекад нешто посебно као специјалитет, а припрема и доручак за децу када жена ради. Од кућних послова учествује у чишћењу (усисивачем), опере и судове, пегла неке ствари ако је супруга заузета неким другим послом. Ипак, припремање хране је главно задужење мужевљеве мајке. Васпитање и старање о деци заједничко је, и подељено између оба родитеља.

Важније одлуке везане за делатност домаћинства и веће издатке доносе се заједнички. У том погледу ни муж ни његов отац немају посебан ауторитет у погледу доношења одлука. Ипак, мајка захтева од деце да добију сагласност оца за неке своје захтеве, потребе и жеље. Сматрају да је он строжи и ауторитативнији у доношењу таквих одлука.

Иако породица живи у заједници са мужевљевим родитељима умногоме се може сматрати градском, како у погледу поделе послова, тако и у организацији и руковођењу домаћинством, понашању у породици, и најзад по питању ауторитета.

3. Породична имовина није подељена. О свим већим издатцима и важнијим стварима за функционисање домаћинства договарају се син, снаја, свекар и свекрва. Заједничко одлучивање пунолетних чланова у породичној заједници, као и сезонски боравак родитеља у селу само су додатни елементи за присуство старијих социјалних елемената у породици.

Од других сродника на селу породица има и снајину родбину. Веза са овим сродницима је релативно блиска и честа, а изражена је кроз узајамно посећивање.

4. У Бивољу од ове породице има 14 кућа сродника по мушкију линији и десетина кућа женине/мајчине родбине. У непосредном суседству је удата очева/свекрова сестра. Чланови породица се свакодневно, а понекад и више пута на дан виђају са неким из овог широког круга сродника. Њихове међусобне односе карактеришу уобичајена помагања у раду, мобе и помоћ приликом свадби и по-родничких весеља. Честе су и позајмице новца. У тим је приликама уобичајена расподела послова на "мушки" и "женске" послове. Мада је породица у блиским односима и са сродницима по женској линији сродства, према исказима се чини да су им мужевљеви рођаци ближи. Породица ће се првенствено њима обратити за сваку врсту помоћи а тек затим, ако има потребе, и женним сродницима.

5. Не славе славу ни друге верске празнике, и немају обичај да се у неке дане обавезно окупљају. Ни неке датуме који се често користе за окупљање већег броја сродника и пријатеља нису посебно обележавали. Тако ни једном од синова нису правили испраћеј у војску. Када се старији син женио, пошто младенци нису желели уобичајену свадбу, окупила се само најужа родбина. Ипак мисле да ће морати за млађег сина да направе свадбу са званицама, јер је његова девојка јединица па ће њени родитељи инсистирати да венчање и весеље буде по обичајима.

6. Када се син оженио домаћинова/очева мајка је била жива и користила је део куће. Тада су син и снаја живели са њима у заједничком домаћинству, породичној заједници. Смрћу баке створени су услови да се одвоје и преселе у тај део куће. Ту су основали и сада воде своје засебно домаћинство. Међутим, децу овог брачног паре и даље наизменично чувају синовљева и снајина мајка. Када им се млађи син буде оженио, највероватније ће остати да живи у заједници са родитељима. О томе нису ни разговарали јер се то подразумева. То је жеља родитеља, како ће се у стварности догодити зависи од процеса напуштања стереотипних односа.

7. Према мишљењу укућана деца/браћа се веома добро слажу. Ретко кад се свађају и међусобно туку. За то и немају ваљане разлоге.

Родитељи се ретко када љуте на децу. Старији син мисли да су родитељи увек у праву, да ретко погреше, и то само "у ситничама". За разлику од родитеља, деда и баба су увек у праву, вальда зато што су увек на страни унука.

Породица 9 – Крушевач

1. Породица живи у Бивољу, насељу које је до пре неколико десетици било село на источном ободу Крушевца, а сада је саставни део града - шире урбане зоне. Чланове овог радничко-земљорадничког домаћинства, мешовитог по начину привређивања, чине три генерације: отац и мајка, њихов син и снаја и њихове две кћери. Живе у заједници у породичној кући. Родитељи су пољопривредници, син је радник запослен у индустрији, снаја је домаћица, а кћерке ученице основне школе. Деда домаћина доселио се "од Пећи" (Косово и Метохија). У Бивољу је рођена четврта генерација (кћерке домаћиновог сина). Снаја је из села Мачковца код Крушевца. Приходи за издржавање породице стичу се од пољопривредне производње и плате коју заради син.

Јасно је да се везаност за пољопривредну производњу трију генерација породичне заједнице овде може видети и као остатак породичне задруге, што доприноси значајној очуваности традиционалних односа у овој породици.

2. У породици је строга подела на тзв. "мушке" и "женске" послове. "Зна се шта ко ради", каже отац, најстарији мушкарац у кући. Исто тако подељене су и улоге и обављање задужења. Послови у кући, обрада повртњака и рад око стоке припадају женама и распоређени су између свекрве и снаје. Оне наизменично обављају послове, али снаја мора да се повинује налозима свекрве. И старање о деци припада женама, а распоређено је опет између њих две. Син после радног времена заједно са оцем обавља пољопривредне радове. У кући они не обављају никакве друге послове.

Отац и син у договору доносе одлуке у вези са организацијом и делатностима домаћинства, али очева реч и мишљење су одлучујући. Жене не учествују у одлучивању. У овој породици сачуван је традиционално-патријархални карактер ауторитета мушкарца,

старешине породице, као и строга подела послова на мушки и женске. За ову радничко-пољопривредну породицу већ смо утврдили да одржава знатан број традиционалних норми. То је у вези са њеним косовско-метохијским пореклом и тамошњим начином живота, који наставља да се води на периферији града. Поред јасно извршене поделе послова и улога, снаја је подређена свекрви. Мушкиарци управљају домаћинством без већег утицаја жена.

3. Домаћинством управља отац/свекар у договору са сином. Очева реч је, међутим, пресудна, он доноси одлуке о свим важнијим пословима и делатностима домаћинства. Али, о пословима у кући брине мајка/свекрва. Она одлучује о већини кућних послова који припадају домаћици, уз настојање да их обавља како би задовољила мужевљева очекивања и схватања. Бављење кућним и другим "женским" пословима (рад у врту, старање о стоци) она је поделила са снајом.

После радног времена у предузећу син обавља пољопривредне радове заједно са оцем. Иначе, њих двојица ништа не раде у кући, али жене, по потреби, обављају и теже ратарске радове. Унуке се према њиховим способностима и узрасту (имале су 14 и 11 година) укључују у рад по налогу старијих. Мајка и свекрва их подучавају свему што по њиховом мишљењу жена треба да зна да ради у кући.

Породица у Бивољу (предграђе Крушевца) има кућу и имање од 5 хектара. Већи део имовине је наслеђен, а мањи део су купили. Отац је наследио имовину. Његова сестра се одрекла свог дела наследства у његову корист, исто као што се мајка/свекрва одрекла свог дела наследства у корист њене браће.

У овој, по свим карактеристикама полустанској породици, градско-сеоској, као и у њој сличним, али и у већини градских породица, владају традиционални обичаји у погледу наслеђивања непокретне имовине. Наиме, имање треба да наслеђују по правилу мушки потомци, што је очигледно и из већине других изложених примера.

4. Жена/мајка (свекрва) у селу има старог оца који живи сам. Брат који је остао на имању живи одвојено и "не гледа оца". О оцу се старају она као кћерка, и син који живи у Варварину. Они оца помажу и финансијски. Кћерка редовно шаље оцу потребне намире-

нице и све остало преко рођака и оних људи који долазе свакодневно из села у Крушевцу. Иначе, кћерка због обавеза код своје куће, а и због одмаклих година не може често да посећује оца, али то обавезно чини најмање једном у два месеца. Тада са оцем проводи недјељу и више дана и обави све послове, као што су прање и поспремање куће, тако да му олакша живот до свог следећег доласка. Она сама има став да "као кћерка има обавезу да гледа оца".

Иако се не стара о оцу, породица са сином/братом који живи у истом селу одржава односе у виду размене повремених посета. Породица му пружи и материјалну помоћ ако му је потребна. Ипак, у изјавама се осећа извесна озлојеђеност према овом брату.

Односи са сродницима у Крушевцу се манифестишу кроз честу размену посета и указивање материјалне потпоре када је коме она потребна. Овако се односе према сродницима са очеве и са мајчине стране. Ни једни ни други рођаци када долазе у посету не долазе "празне руке". Ипак, ако им је потребна позајмица у новцу најпре ће се обратити мајчином брату у Варварину и другим мајчиним сродницима, а тек после тога очевим рођацима. Они, иначе, у пружању помоћи, наводно, не праве разлику ни према којој страни.

5. Сви чланови породице живе стално заједно у својој приватној кући у Бивољу.

До већих сродничких окупљања долази о славама, свадбама и сахранама. Породица обавезно одлази на свадбе и сахране сродника, а ако се догоди да су два догађаја у исто време, тада старији брачни пар иде код једних а млађи код других рођака. За славу код ове породице окупе се сви рођаци који тога дана не славе.

6. И домаћинова супруга и снаја приликом удаје донеле су мираз – опрему (спрему) која се састојала од по два кревета и ормана, меких ствари и одеће. Природно је, каже домаћин, да не траже део имовине и тако оштете брата/браћу.

7. У овој породици се од млађих очекује да поштују старије. Према мишљењу свекра, "снаја мора да слуша, а син да поштује оца" ако жели да опстане заједница. Свекрва од снаје очекује исто тако послушност и поштовање, мада јој "прогледа кроз прсте кад погреши." Унуке васпитавају тако да поштују старије. Син и снаја "морају да се јаве" када излазе, јер такав је ред, "да се зна где су".

8. Према мишљењу оца/свекра пожељан облик породице је проширења породица, што их је више то је боље. Сматра да су у породици раније односи између старијих и млађих били бољи, јер, "знато се како треба да се ради". Мисли да се понашање женске деце посебно променило на лошије, "скитају се ...".

У овој породици очигледни су традиционални елементи који драстично долазе до изражавају у ставу оца/свекра који каже: "Ја не волим ни женско тело, а не женско дете", или "Више волим једно мушки него три женска (детета)". И мајка/свекрва изјављује "син је син". Свој став оба родитеља објашњавају чувањем мушких лозе за коју мисле да је "јача". Тако отац није дозволио кћерки да заврши факултет, јер јој по његовом мишљењу то није потребно, она треба да "кува, пере, крпи". У овим ставовима није само присутна жеља за очувањем неких традиционалних норми, већ се очитује конзервативизам тврдокорног типа.

Породица 10 – Крушевац

1. Кућа у којој станује породица налази се у центру града. У породичном домаћинству заједно су мајка (удовица) и њена два сина. Старији син је ожењен и има двоје деце (син и кћерка). Мајка је из села Бошњане у Темнићу. По занимању је кројачица и ради приватно. Ожењени син је возач, а његова жена и млађи брат имају средње образовање и све троје су запослени. Деца су ученици. Породица се издржава од зарада одраслих чланова. И овде се ради о породичној заједници мајке и два сина што би, такође, могло подсећати на задружну породицу, истина слабо развијену. Чињеница да се породица издржава из заједничке касе, од зарада запослених, указује на очуваност старијих норми и обичаја у понашању.

2. У кући се зна шта су "женски" послови и они су углавном распоређени између свекрве и снаје, а делимично и унуке. Главно задужење мајке/свекрве је припремање и кување хране за породицу. Снаја је запослена, али се уз кћеркину помоћ стара о одржавању реда и хигијене у кући. Њен муж се стара о другим пословима у домаћинству, као што су разне поправке, и други тежи, тзв. "мушки" послови. Иначе, он понекад обавља и "женске" послове,

опере судове, скува неко јело (рибу или месо на роштиљу). Његов млађи брат, неожењен, нема посебних задужења, али помогне старијем брату када и колико је то потребно. Унук ради послове по налогу родитеља и бабе, а то је углавном куповина у продавници и помоћ оцу у неким пословима.

Одлуке о већим радовима као што су поправке и грађевински послови на кући, затим куповина опреме за домаћинство веће вредности, набавка аутомобила и друго доносе одрасли чланови домаћинства заједнички, али ипак, то је унеколико више препуштено мушкирцима. Када се браћа договоре, имају осећај да је потребно са плановима и одлукама упознати и мајку. Према мишљењу мајке, старији син као ожењен и са обавезама према деци, треба да се "више брине о кући". Он и сам показује већи интерес за те послове, а располаже и са новцем и материјалним средствима домаћинства. Што се тиче васпитања деце и њиховог школовања, о томе углавном брину и доносе одлуке родитељи. Иначе, деца поштују бабу и стрица, у погледу понашања и њихових захтева за обављање неких лакших послова. Иако муж и жена у овој породици живе сложно и углавном се о свему договарају, старији брат као најстарији мушкирца иступа као представник и носилац ауторитета у породици.

Како је већ утврђено, и у овој породици су јасно изражени елементи традиционалних односа. То се огледа у ауторитету најстаријег члана домаћинства, овде је то мајка, затим најстаријег мушкирца, ожењени син. Значајније одлуке се формално доносе заједнички, а у ствари се браћа договоре, о томе обавесте мајку и остale, што не значи да се нешто може променити у донетим одлукама. Јасно је изражена и подела послова на "мушки и женске" и ништа не мења то што муж повремено обави и неке "женске" послове, јер то зависи од његове добре воље и није никаква унапред утврђена обавеза. Из грађе се види да постоје и одређена настојања ка изобичајавању традиционалних односа и обичаја, али су они веома укорењени и тешко се напуштају.

У договору са одраслим члановима породице домаћинством управља старији брат. Он доноси одлуке о већим трошковима и улагањима, али редовно консултује млађег брата и тражи савет од мајке. Мајка и снаја не доносе самостално одлуке о важнијим пословима у домаћинству.

Свакодневни кућни послови распоређени су између свекрве и снаје, делимично и унуке. Мајка/свекрва припрема храну за укућане, а снаја само суботом и недељом. Остале послове, као што су дневне набавке за кућу, одржавање хигијене и друго обавља снаја уз повремену помоћ кћерке. Свекрва се бави кројачким послом и обезбеђује додатни приход породици. Старији син "зна да ради све, кад треба ради и женске послове", а обавља и све поправке у кући. Млађи син/брат и унук немају одређена задужења, већ "ураде оно што им се каже".

Мајка у селу има њиву коју је добила од свог оца као мираз, коју даје у закуп и тако остварује додатни приход за породицу.

4. Жена има болесну мајку у Крушевцу. Свакодневно старање о потребама мајке распоређено је између три кћерке/сестре и сина и снаје. Кад ко има времена од њих четворо посећује мајку, носи јој храну, поспрема стан, и кад је потребно одводи мајку код лекара. Када не може да је обиђе, кћерка се са мајком чује телефоном, "да чује како је". Свако од деце, према договору, купује мајци шта јој је потребно, мада она има пензију.

Породица је живела са мужевљевим родитељима до 1983. године, када су ови били болесни и углавном везани за кревет. Син и снаја су се старали о њиховим потребама. Иначе, породица нема родбине у селу. Домаћица/мајка има мајку која, такође, живи у Крушевцу. Са њом одржава свакодневне контакте телефоном, а често јој иде и у посету. Скоро свакодневно се виђа и са сестром и њеном децом, која такође живи у граду. Управо у време испитивања у посети су јој били сестра са кћерком и зетом. Са мужевљевом широм породицом такође одржавају чврсте везе, често се виђају и међусобно посећују. Занимљиво је да децу њене заове који се презивају Ј..., у граду познају и зову по њеном, односно презимену њеног свекра.

Како је поменуто, жена у Крушевцу има две сестре и брата са којима се скоро свакодневно виђа. Ови сродници међусобно појазмљују новац када имају за то потребу. Помажу једни другима у раду, нарочито за веће породичне скупове, као што су слава, рођендани, свадбе и др. Са сестром која живи у Београду, а код које борави кћерка која студира, често је у телефонском контакту и размењују посете.

Са мужевљевим трима сестрама такође имају врло блиске однозе, мада се не виђају и не посећују тако често као са женином родбином. Са осталим мужевљевим сродницима, којих иначе у Крушевцу има много јер је то позната и велика фамилија, односи су исто тако добри, често разговарају и повремено се посећују, а обавезно приликом породичних свечаности и прослава (слава, свадба, крштење).

5. Сви чланови породице живе заједно у својој кући у центру Крушевца. Већа породична окупљања су о државним празницима и за Нову годину. Породичне свечаности се посебно не обележавају. Чланови породице одлазе на свадбе код ближих рођака, а код даљих не иду, али пошаљу поклон.

Према изјави домаћице/мајке, када се млађи син ожени остаће да живи у заједници са мајком, тј. са њом.

Приликом удаје мајка/домаћица је од оца у мираз добила једну њиву у свом завичајном селу.

И у овој породици, као уосталом и код већине других, очувани су неки традиционални елементи породичних односа. На то, поред осталог, утиче понашање чланова домаћинства и шире друштвено окружење.

Породица 11 – Крушевац

1. Ова породица је мала: отац, мајка и кћерка који живе у породичној кући у центру града. Отац је по занимању стаклорезац, рођен у Крушевцу, мајка има средње образовање и пореклом је из једног села у околини Крушевца, кћерка је студенткиња. Родитељи су запослени и породица се издржава од властитих прихода.

2. Према изјави домаћице, основна улога жене у овој породици је да буде домаћица и мајка, што значи да се стара о пословима у кући и око васпитања детета. Муж се брине о кући као згради за становање, задужен је за обезбеђивање прихода за живот породице, за представљање породице и за спољне везе. То не значи да неће помоћи и у поспремању куће или набавци намирница са пијаце и другим пословима, али само ако се то од њега изричично захтева. Супружници се, по правилу, договарају о важнијим

породичним пословима, трошковима и проблемима. Ипак, важнију улогу има муж, јер он доноси одлуке о већим материјалним издацима, нарочито о позајмици новца, већим поправкама, куповини потребне опреме за породицу и сл. Улога жене у одлучивању већа је када је у питању школовање кћерке, куповина одевних предмета, свакодневне набавке за исхрану и друге потребе.

На основу састава, квалификација и зарада чланова овог занатлијског домаћинства није се могло одређеније говорити о очуваности старијих односа. Међутим, изложена грађа показује да и овде има елемената традиције. То се огледа у подели послова између мужа и жене. За жену је одређена улога да буде домаћица и главни носилац васпитавања деце, а муж представља породицу у односима са јавномашћу и на себе преузима теже послове који се традиционално убрајају у "мушки". Важнија је улога мушкарца у одлучивању, посебно када се ради о крупнијим издацима, и најзад, мушкарца се сматра одлучујућим фактором за обезбеђивање породичне егзистенције.

3. Муж/отац, како смо видели, има пресудну улогу у одлучивању у свим значајнијим пословима и догађањима у породици. Жена мисли да мушкарца не треба да одлучује сам о свему, међутим, таква подела улога у њиховој породици је наслеђена од мушевљевих родитеља који су се понашали у складу са традиционалним обичајима. Супруга/мајка обавља и води свакодневне послове, али муж је обавештен о свим издацима за храну и остale потребе. Када је код куће, кћерка са мајком дели послове, мајка припрема храну, а она одржава кућу. Отац после радног времена ради у својој приватној стаклорезачкој радионици. Али, и он понекад помогне у неким кућним пословима (одржавање хигијене, одлазак на пијацу ако се то од њега тражи и друго).

Породица од имовине има плац и на њему подигнуту кућу у којој живе. То је очево наследство. У складу са поделом улога, новцем у домаћинству располаже домаћин. Мајка и кћерка располажу само делом новца који је намењен за њихове личне потребе, али је о обезбеђивању и тих средстава такође задужен домаћин.

4. Породица живи у непосредном суседству са жениним родитељима који опет живе са сином и снајом у мешовитом домаћинству. Тако су у свакодневном контакту. Кћерка, зет и унука помажу жениним родитељима, нарочито у пољопривредним послови-

ма на имању. Кћерка каже да осећа обавезу да се стара о родитељима, иако живе са сином, њеним братом. Родитељи кћеркину породицу снабдевају пољопривредним производима које гаје, а повремено дају новчане и друге поклоне унуци.

Са сродницима мужа, који живе у Босни, одржавали су везу повременим посетама. Посећивања нису тако честа због издатака које изискује путовање и поклони које носе родбини. Када су у питању свадбе или сахране, неко од родбине обавезно одлази у Босну, без обзира на трошкове које такав одлазак изискује.

Како у суседству породице живи већи број жениних сродника, окупљају се скоро свакодневно. Често се увече окупе код некога где разговарају и гледају телевизијски програм. Код мужевљeve родбине у Босни иду када је каква породична свечаност или прослава, те у време годишњег одмора.

5. Породица живи у центру Крушевца у својој кући. У току школске године кћерка борави у Београду где студира. Релативно често долази кући, викендом ако има времена, а за породичне празнике је увек код куће.

О славама, преславама, свадбама, сахранама и задушницама долази до окупљања већег броја рођака. За св. Николу, који је слава ове породице, буде и по 50 гостију на ручку. Дођу сви сродници из Крушевца, пријатељи и женина сестра из Београда. Чланови породице присуствују на свадбама ближих рођака, а обавеза је да се присуствује сахранама члanova родбине, а често и задушницама без обзира на даљину сродства.

Првог маја, за Нову годину и друге државне празнике уобичајена је припрема ручка или вечере код неке од жениних сестара, где се окупљају све женине рођаке из Крушевца.

6. Муж је наследио кућу у којој породица живи.

7. Жена сматра да су односи између ње и супруга складни, да немају већих међусобних проблема. Истина, муж представља ауторитет, "његова је задња". Она не мисли да је то добро али је прихватила такав однос, односно, како сама изјављује, прихватила је патријархално понашање. Мисли да није имала избора, јер су живели у заједници са мужевљевим родитељима све до њихове смрти. Свекар је био ауторитет за све чланове породице и очекивало се да и она као снаја "слуша" не само свог супруга већ и свекра и свекр-

ву. Међутим, однос између њих као родитеља и њихове кћерке описују обоје као "слободнији, другарски однос". Мајка каже да се трудила да кћерку васпитава другачије него што је њу васпитавала њена мајка. Настојала је да развије присан однос између ње као родитеља и кћерке - "да може све да ми каже". Уопште, сматрају да је однос међу њима присан и хармоничан. Једини сукоби до којих је долазило били су око вечерњих излазака кћерке, све док отац није схватио да су се временом променила и да се мора с тим помирити. На то је доста утицала супруга/мајка. Сада кћерка (21 година) нема више обавезу да тражи дозволу од оца за излазак. Има неограничено време изласка, чак и сагласност родитеља да престава код свог младића. И родитељи и кћерка верују да се ради о стабилној вези која ће се завршити браком.

8. И за жену и за мужа пожељан тип породице је "брачна" (нуклеарна) породица, тј. заједница родитељи и њихова деца до жењидбе и удадбе. Сматрају да је "човек тада слободнији."

Ово је једна је од мањег броја испитиваних породица у којој су традиционални елементи на маргини. Ипак, у неким моментима у животу избију на површину и такви односи који се сигурно могу сврстати у обичајно право или у рецидиве тог права, што се може разумети као одраз друштвених околности. Наиме, тешко је потпуно напустити старије обичаје ако се они практикују у непосредној околини.

Породица 12 – Крушевац

Ова је породица по саставу иста као и претходна. Отац и мајка имају више образовање и обоје су запослени, а кћерка је студенткиња. Кућу имају у Бивољу, поменутом селу које је постало приградско насеље. Отац је рођен у Увцу код Прибоја одакле је доселио у Крушевац, док је мајка из Бивоља.

Као и код претходне породице, оба супружника су пореклом из сеоске средине.

2. Муж у кући готово ништа не ради, све послове углавном обавља жена. Она се није слагала са таквом "поделом", али је временом прихватила такво стање. Ни кћерка нема сталних задужења, мајка је штити од домаћих послова. Њен основни задатак је да се

школује, а "има времена када ће да ради". Све одлуке о куповинама и издацима новца за домаћинство и за чланове породице супружници доносе заједнички, уз уважавање појединачних жеља када је то могуће. Рекло би се да је ова породица образованих чланова доста еманципована, упркос томе што је на жениним плећима највећи део послова одржавања и старања о домаћинству.

3. За разлику од већине домаћинстава, отворено кажу да породицом руководи жена. Она организује послове у домаћинству и обавља највећи део мужевљевих послова. Изгледа да је породица лако прилагодљива на градски начин живота и у односу на некадашње обичаје и навике.

Муж и кћерка углавном немају задужења у обављању кућних послова. Муж у кући не ради готово ништа, сматра да је то женски посао. Кћерка се школује и зато је ослобођена кућних послова. Ипак, око најзначајнијих послова у породици домаћица се договора са супругом, док о свакодневним пословима и потребама домаћинства сама доноси одлуке. Мада жена управља домаћинством, она настоји да не повреди понос супруга.

Од непокретне имовине породица има само плац и кућу у којој и станује.

4. Мајка домаћице (Рускиња пореклом) живи у Новом Саду. У Новом Саду јој живи сестра и зет. Са мајком одржава редовну телефонску комуникацију једном до два пута седмично, али је ређе посећује. Уколико се мајка разболи, тада обавезно одлази да је обиђе. Мајка једанпут годишње дође у Крушевцу и остане код кћерке и зета један до два месеца.

Са мужевљевим братом који живи у Београду не одржавају контакте због несугласица до којих је дошло после очеве смрти око поделе имовине.

Ова породица је живела у заједници са мужевљевим родитељима све до њихове смрти, па су и наследили кућу и плац у Крушевцу. У Крушевцу живе други мужевљев брат и сестра од стрица. Са породицом тог брата одржавају везе и повремено се посећују. Однос и са њим није сасвим присан, мада је домаћин помогао братаници да се запосли. Међутим, са сестром од стрица „однос је лош јер је била на страни брата“ из Београда. То значи да не одржавају никакве контакте, изузев случајних сусрета када поразговарају.

Са жениним рођацима у Русији и Мађарској одржавају везе путем веома ретких размена писама и телефонских разговора, и још ређих посета.

5. Живе у својој кући у Бивољу. Кћерка која је уписала факултет и студира, током школске године живи у Нишу у изнајмљеној соби.

Као и у већини породица, окупљање више рођака и пријатеља обично бива о славама, свадбама и погребима сродника. У овој породици је наглашена обавезност присуствовања породичним свечаностима.

8. Пожељан тип породице за испитивање је брачна (нуклеарна) породица, али таква која одржава близке односе са родитељима, браћом и сестрама, што треба да значи да поштују обичаје и на вике утврђене традицијом. То указује да се још увек нису довољно одвојили од некадашњих традиционалних односа уобичајених у сеоском друштву.

Породица 13 – Крушевач

Породица има кућу на Багдали, брду изнад Крушевца, некадашњем излетишту, а сада парку и насељу у саставу града. У породичном домаћинству су отац и мајка, обоје досељени из села Горњи Ступник, кћерка са зетом (домазетом из Витановца) и њихова два сина који су ученици. Отац је фризер а мајка радница, обоје у пензији. Кћерка је високо образована, запослена у култури, а зет са средњим образовањем ради као трговац. Породица се издржава од зарада и пензија.

Ова породична заједница организована је на принципу породичне задруге. То се, између осталог огледа у заједничкој потрошњи зарада и пензија, као и у формалној структури породице (три генерације живе у истом домаћинству).

2. У овој породици је нешто разуђенија подела послова у кући, слично као и код других породица са три генерације и више чланова домаћинства. Мајка/баба обавља послове око припремања хране и свега што је у вези са кухињом. Отац/деда је задужен је за свакодневне набавке намирница и за куповину на пијаци. Њихова кћерка, иако запослена, стара се о хигијени у кући, а за веће поспремање

повремено долази посебно плаћена жена. Зет се стара о поправкама на кући и у домаћинству, као и представљању породице у јавности. Унуци осим школовања немају сталних задужења, већ обављају неке послове примерене њиховом узрасту по налогу старијих.

Отац/деда и мајка/баба доношење одлука о набавкама и већим издацима за домаћинство препустили су кћерки и зету. Они само део својих пензија задржавају за личне потребе и о томе самостално одлучују. Ипак, посредно је њихов утицај веома битан: обављају ситније куповине и послове у кући, помажу у укључивању унука у кућне послове, подучавају их и васпитавају, и сл. Без обзира на разлоге, чињеница да живе у породичној заједници указује на очуваност старијих односа, што унеколико потврђује и изложена грађа. Истина, до таквог се закључка може доћи више анализом чињеница, неголи што то сасвим одређено проистиче из грађе.

3. Домаћинством управљају кћерка и зет (домазет). Родитељи су им препустили организацију делатности породице, сматрајући да је нормално и пожељно да људи у пуној снази раде тај посао. Деца/унуци (17 и 13 година) немају посебних задужења, обављају оно што им старији, углавном мајка и баба наложе.

Породица поседује кућу у којој живи. Отац је продао очевину (наследство) у завичајном селу и купио у Крушевцу плац на којем су подигли кућу. Кућу су сазидали „у заједници“, отац, мајка кћерка и зет. Зет је такође продао део наслеђене очевине у родном селу да би учествовао у градњи куће. Зато се имовина сматра заједничком. Зет поред тога има и од оца наслеђени део имања на којем је породица сазидала кућу за одмор (викендицу).

4. Домаћин и домаћица у родном селу имају од родбине братанце који живе на породичном имању. Везу са њима одржавају честим узајамним посетама. Истина, рођаци из града чешће одлазе у село. Ђок су били млађи, домаћин и домаћица ишли су у село готово сваке суботе и недеље и помагали личним радом на имању. И сада помогну када могу. Сродници из села снабдевају их пољопривредним производима које имају. Када одлазе у село увек носе ситне поклоне за сроднике, нарочито децу и млађе особе. Цела породица иде код родбине у село на славу.

Кћерка и зет су више везани за завичајно село мужа, где имају део зетовљеве очевине и викендицу. Он сваког викенда одлази у

село, у којем нема ближих сродника. Из исказа је јасно да држе до крвног сродства. Одржавају блиске контакте са мужевљевим рођацима. "Без рођака се не може", као што се не може мирно живети ни без добрих комшија, сматрају они.

Са сродницима који живе у Крушевцу, Љуприји и Бору везе одржавају узајамним посећивањем и телефонским контактима. Учесталост посете зависи од удаљености локације живљења сродника. Са родбином из Крушевца узајамно се помажу, у налажењу посла, набавци намирница и других ствари по повољнијим ценама. Зет који ради у трговини остави боље месо за рођаке и јави им да дођу и преузму. Позајмице новца нису уобичајене зато што сви "лепо живе", али ако би било потребе сви би се "нашли" да помогну.

5. Чланови породице стално живе сви заједно у својој кући на Багдали. Породица слави очеву и зетову славу, и дечије рођендане. У тим приликама дођу скоро сви рођаци, и они који славе и они који не славе тога дана. За очеву славу углавном долазе старији сродници, а за зетову претежно млађи гости.

Породица одлази код родбине на славе, свадбе, сахране и рођендане. На свадбе и сахране иду, према казивању, код ближих рођака. Иду код оних са којима су били близки када су живели у селу. Мајка у свом завичајном селу има око 30 кућа сродника и не може да иде код свих, него само код најближих.

8. За ову породицу пожељан и најбољи тип породице је проширен (вишегенерацијска) породица.

Отац је мишљења да је тип проширене породичне заједнице најприхватљивији. "Боље је заједно, глуво је кад си сам". За оца је најцелисходније да удата и ожењена деца остану у заједници са родитељима, међутим, то много зависи од тога "какав је ко човек". Има и породица у којима се родитељи и њихова деца не могу сложити. Тада је боље да се раздвоје и живе самостално у нуклеарној заједници.

Породица 14 – Крушевац

1. Ову породицу чине отац (супруг), мајка (супруга) и њихова одрасла кћерка. Домаћин има високо образовање - дипломирани је еко-

номиста у пензији, а домаћица је завршила средњу економску школу и такође је у пензији. И кћерка има средње економско образовање, запослена. Извори прихода за издржавање породице стичу се од пензија, док кћерка самостално располаже својим примањима. Домаћин је рођен у селу, али од своје пете године живи у Крушевцу, где му се родила и кћерка. Домаћица је рођена у Новом Саду, а по националности је Рускиња. Чланови ове породице су, према подацима, у потпуности прилагођени условима живота у граду, па према томе можемо сматрати да припадају грађанима.

2. Домаћица обавља већину кућних послова, а муж иде у свакодневне набавке, доноси дрва за огрев и ради неке друге послове који су, по мишљењу казивача, примеренији мушкарцу. Кћерка осим поспремања своје собе мало шта друго уради у кући. Домаћица има већу улогу у спољним контактима. На ово свакако утиче и мужевљева болест. У складу са оваквом поделом послова у кући, одлуке о већим набавкама и издацима за домаћинство доносе заједно. Међутим, на основу исказа може се рећи да домаћица има доминантан ауторитет у овој породици. Она, рецимо, може самостално одлучити о набавци неке опреме за домаћинство без обзира на висину износа материјалних средстава, и о томе најнадно обавестити супруга и кћер. Ауторитет оца у породици готово да не постоји. Кћерка настоји да одлуке које се тичу њене личности доноси потпуно самостално, без утицаја и мешања родитеља "у њен приватан живот". Родитељи су такав став прихvatили, али га не сматрају пожељним и нормалним.

Грађа само потврђује да је породица сасвим, или готово сасвим лишена остатака традиције у свом понашању, на шта свакако значајан утицај има и мајчине порекло. Она као странкиња, и већ одавно грађанка, није могла одржавати традицијом утврђене српске обичаје. Њено порекло је утицало на то да лако прихвати доминантну улогу у породици, јер је не обавезују и не оптерећују обичаји и навике.

3. Домаћинством, наводно, заједнички управљају супружници. Међутим, у стварности жена има активнију улогу код доношења одлука, а обавља и већину кућних послова и других активности које се тичу домаћинства. Потребно је напоменути да је до овога дошло због болести и ограничених радних способности супруга.

Породица има плац са кућом у којој живе. Кућа је мужевљева наслеђена очевина. Иако власник, отац сматра да нема право самосталног располагања некретном (кућом), и не би могао да је отуђи без сагласности жене и кћерке. Породица се издржава од пензија супружника којима заједнички и располажу. Свако од њих двоје може самостално да одлучује о већим издацима и куповини ствари за кућу, али обично то раде у договору. Део своје пензије користи свако за задовољење својих личних потреба. Кћерка своју зараду троши самостално, ништа не даје у заједнички буџет домаћинства. Напротив, родитељи повремено од својих пензија покривају део њених трошкова, нпр. путовања. Она само изузетно, када породица има какву хитну потребу, да нешто новца.

7. За кћерку отац не представља скоро никакав ауторитет. Непосредно и веома оштро се супротставља његовим ставовима и мишљењу, прекида у говору и оца и све присутне доста агресивно убеђује их у оно што она мисли, у своје вредности и норме понашања. Она своје норме понашања сматра да су другачије, што значи и боље од вредности прихваћених у средини у којој живи, од вредности које њени родитељи сматрају пожељним. Мисли да је слободна да се понаша на начин како она то жели, не дозвољава да јој се родитељи ни на који начин "мешају у живот". Њихова реч и жеља нема никакву тежину. Противник је брака и многих устаљених и друштвено прихваћених норми понашања. Отац се наравно не слаже са кћеркиним схватањем, али истовремено не настоји да јој се супротставља и утиче да то промени.

Према изјави мужа, његов однос са супругом одликују "договор и слобода". Кћеркин коментар је да се ради о договору у којем мајка успева да спроведе своје намере.

8. За мужа/оца пожељан тип породице је проширена двогенерацијска породица. Мишљења је да је лакше живети у заједници са родитељима. Кћерка је противник брака као институције, и најрадије би имала дете, а да се не уда. Мисли да је бесмислено живети у браку. Боље је да се живи сам, него у породици коју сачињавају родитељи и деца. Једино тако сви могу да очувају слободу и понашају се према свом нахођењу. Она је зато да се живи као самац са децом коју желиш. Ово је изузетан однос једне младе особе пуне неког бунтовничког набоја према свему уобичаје-

ном, а посебно према друштвено прихађеним ставовима. Нећемо се упуштати у психолошку анализу ове младе особе, осим што можемо констатовати да је нечим у свом животу незадовољна, и да су наведени ставови производ тог незадовољства. Ништа у овој породици, иначе, не указује на остатке традиционалних односа, осим можда мишљење оца да је боље живети у породичној заједници. Међутим, чини се да је ово више реакција на став кћерке о породичном животу.

2. ИСПИТИВАЊЕ ПОРОДИЦЕ У ШАПЦУ – ОДГОВОРИ НА ПИТАЊА

Од десет породица које су у Шапцу испитиване три су живеле у друштвеним становима, у вишеспратницама, а осталих седам у сопственим породичним кућама у разним деловима града. Од три породице-домаћинства које су живеле у друштвеним становима две су породице пензионера.

У Шапцу је мало стариначког живља. У њему углавном живе релативно нови досељеници из Посавине, Поцерине, Мачве и других ближих и даљих крајева, какви су досељеници из Далмације, тачније Книнске крајине, који су почели долазити још пре Другог светског рата. Залеђе Шапца је богата ратарска област, Мачва, оивичена релативно ниским планинама на југу, а на западу и северу рекама Дрином и Савом, док се на исток пружа плодна Посавина. На северу преко Саве је равни Срем. У таквим условима град је имао изванредне услове за развој.

Породица 1 – Шабац

1. У малој породици пензионера били су муж и жена, обоје просветни радници. Отац домаћинов пре Другог светског рата био је трговац, а извесно време и *кантарција** на општинској ваги у Шапцу. Мајка му је била из Ужица. Домаћин ове породице оженио се

---

* Кантарција (тур), онај који се бави мерењем кантаром.

женом из Михајловца код Неготина. Имају две кћерке. Млађа је по занимању медицинска сестра, неудата, живи са родитељима. Породица живи од пензија и кћеркине плате. Животни стандард им је био задовољавајући. Старија кћерка је уodata, завршила је педагошку академију. Вишу стручну спрему има и њен муж, али се обое баве трговином. Они имају два сина, који су у време истраживања били ученици. Породица живи у свом стану близу родитеља и, мада имају одвојено домаћинство, у веома су блиским односима са жениним родитељима и често имају узајамну егзистенцијалну потрошњу и друге облике примерене заједничком породичном домаћинству.

Без сваке сумње, заједничка егзистенцијална потрошња упућује на остатак породичне заједнице, коју обично називамо *породична задруга*, што опет довољно говори о остацима традиције у породичним односима у овој породици, упркос томе што су сви њени чланови релативно високо образовани. То значи да образовање није препрека за очување старијих навика и обичаја у животу сваке појединачне породице, па било колико дugo да живи у граду, само ако за то постоје добри разлози.

2. Укућани тврде да су сви равноправни у вођењу домаћинства и доношењу одлука. Међутим, на основу исказа, недвосмислено се намеће закључак да највећи ауторитет има отац, домаћин породице и да је подела улога у складу са традицијом. Сва важнија питања у вези с домаћинством, па и с породицом као таквим он решава. Пред јавношћу се појављује као домаћин и представник породице. Он обавља већину спољних послова, а само понекад помогне супрузи у пословима у кухињи. Приликом одласка у пензију утицај је на супругу да и она учини исто, јер није желео да преузме старање о целокупним пословима у домаћинству. Иако се може рећи да су доста редуцирани остаци традиционалних односа, они се одржавају у породици ових дугогодишњих просветних радника. На то указују и очигледни остаци породичне заједнице са породицом удате кћерке, што по много чему подсећа на породичну задругу.

3. Мада супружници кажу да домаћинством руководе равноправно и заједнички, ипак је домаћин тај који стварно има одлучујућу реч у доношењу одлука. Домаћица води домаћинство и стара се о пословима у кући, док домаћин обавља набавке и ради друге послове изван куће. Он помогне понешто и у кући, али са-

мо онолико колико сматра да је потребно. Као пример узајамног поштовања и толеранције наводи: када жени дођу пријатељице он преузме улогу "домаћице" и послужи кафу или нешто друго.

Породица нема непокретне имовине. Новцем од пензија и кћеркином зарадом располажу заједнички.

4. Своје родитеље домаћин и домаћица су поштовали и водили бригу о њима, али никада нису пристајали да живе у заједници са њима. Када је мајка једног од супружника остала удовица, живела је сама у свом стану све до смрти.

Домаћин има још једног брата који живи у Аустралији и са њим нема никакву везу већ 40 година. Има и две сестре: једна је настанијена у Београду, а друга живи у Шапцу, обе су удате и имају своје породице. Са сестром из Београда ређе се виђа, а са сестром у Шапцу је у чешћем контакту. Сестра из Београда обавезно их посешћује о крсној слави. Са својом удатом кћерком је такође у сталном контакту и помаже је колико може као пензионер. И сестре као пензионерке не могу материјално потпомагати једна другу, нити позајмљивати новац, што ником од њих углавном и није нека нутрена потреба, али ако би била сигурно би се узајамно солидарисали.

5. Родбина се окупља о славама, свадби неког од чланова породице или сахрани. Са члановима родбине који живе у Шапцу виђају се суботом и недељом, или када имају слободног времена, а са осталима који живе у Београду само о породичним свечаностима и празницима, као и за време годишњег одмора, и то углавном код домаћинове сестре у Шапцу.

6. Када су се венчали домаћин и његова супруга нису желели да живе са његовим родитељима и одмах су засновали своје ново домаћинство. Тако ни од кћерке нису очекивали да остане са њима, већ је након удаје напустила кућу и основала са својим мужем ново домаћинство.

7. Домаћин каже како се у Шапцу прича да је његова породица складна и да се лепо слажу. Истина је да их деца поштују, али су и они према деци коректни. Удатој кћерки се не мешају у брак, они то ни својим родитељима нису дозвољавали, па зашто би они сада то чинили својој деци.

Супружници се још увек, како изјављују, воле и поштују, иако су више деценија у браку. Међу њима се осећа солидарност, која

проистиче из тога што су, како кажу, заједнички живот почели самостално када нису имали готово ништа. Све што имају стекли су захваљујући свом раду и поверењу које осећају једно према другом.

8. Домаћин и његова супруга поштовали су своје родитеље, али су им ставили до знања да не желе да се мешају у њихов брак. Једном приликом казивач се обратио мајци следећим речима: "Све док ти не туриш прст у мој брак биће све у реду, кад то урадиш одсећићу ти прст".

Мисле да су односи у породици некада били бољи. Цео комшијук је учествовао у васпитавању деце и нико се није љутио на комшију кад овај удари његово дете. Владало је поверење и солидарност. Деца су тада чистила улицу испред својих кућа, а данас родитељи тако нешто не би дозволили својој деци.

Казивач је стари Шапчанин и има унеколико искривљену слику садашње ситуације у граду и доста је оптерећен прошлочићу Шапца која је, како каже, била "славнија" него садашњост. Прилив становништва из околних села и удаљених места, као и у већини градова у Србији, је велики. Придошлице као виталнији део становништва и жељни доказивања настоје да заузму кључне позиције у граду. Стари Шапчани остајали су углавном само неми посматрачи, нису се борили јер су, како каже, мислили да им право на "доминацију" припада самим тим што су стари грађани. Јасно је да код овог домаћина постоји одређена нетрпљивост према придошлицима у граду. Верује да је деци придошлица лакше и до посла доћи јер њихови родитељи заузимају доминантне положаје у граду. Каже и да су потомци старих Шапчана, који су стварали градски живот и били у свом звању и струци изузетни, отишли углавном у Београд, где су постигли одређен успех и стекли углед.

Породица 2 – Шабац

1. Другу малу породицу пензионера, могло би се казати и не-потпуну, чини старији брачни пар. Муж је пензионисани трговачки радник, а жена домаћица. Имају једну кћерку (средњег образовања) ујату за человека са високим образовањем, који се доселио у град из Посавине. Они су у издвојеном домаћинству. Иначе, су-

пруг пензионер је родом из Сипуље у Јадру. У Шабац је дошао као дечак, 1930. године, и почeo да ради као шегрт у трговини. Женини родитељи доселили су у Шабац 1919. године, из Баније у Хрватској. Ово домаћинство издржава се од мужевљеве пензије. И у овом случају постоје извесни трагови породичне заједнице. Наиме, родитељи су у блиским односима са породицом кћерке и помажу се кад се за то укаже потреба. Кћерка и зет узвраћају им помоћ када је њима потребна. Ова солидарност почива више на принципима мобе него на рођачким везама.

2. Домаћица обавља "женске" послове у кући, а муж спољне послове у вези с домаћинством, као што су набавке, разне уплате и исплате и друго. Код куће се бави одржавањем овећег дворишта. Ауторитет у породици, посебно за супругу, је домаћин. У односу на кћерку и зета он није у доминантном положају. Како кажу, не жели да се меша у њихове брачне односе. Ако му ипак затраже савет, кажем им: "Питай мене, ради како знаш." У брачној, пензионерској породици, тешко је утврдити остатке традиције у односима. Али, на то упућују одређене везе са кћеркином породицом, које указују на извесне остатке породичне заједнице.

3. Домаћин управља овом непотпуном породицом. Он доноси одлуке о свему значајнијем за породицу. Истина, о нечemu ће се договарати са супругом, али на њему је да ли ће након тога променити своје изграђено становиште. Свакодневне кућне послове води жена, али она не одлучује о трошењу и расподели новца и другом што није у вези са одржавањем куће и припремањем хране.

Породица нема непокретну имовину. Домаћин се одрекао свог дела наследства у родном селу у корист брата који је остао да живи на имању. Супружници се издржавају само од мужевљеве пензије.

4. Домаћин има једног брата који живи у родном селу и другог који је такође у Шапцу. Са обојицом је врло близак. Материјално се не помажу јер до времена испитивања нису имали потребу за помоћ.

Домаћинов зет има брата и другу родбину у селу. Узајамно се испомажу. Брат из села снабдева брата у граду намирницама које производи на свом имању зато што му је брат оставио и свој део имовине. Зет домаћина задржао је само један плац на којем је саградио викендацију. Брата у селу посећује када има слободног времена, за годишњи одмор, обавезно за славу и преславу и о сеоској слави.

Слава града Шапца, Мала Госпојина, 21. септембра, је ретка прилика када Шапчани имају могућност да као домаћини дочекују своје сроднике и пријатеље из села и угосте их. Они који имају неке везе са селом чешће одлазе тамо него што њихови рођаци долазе у град, осим одређеним послом у општинској управи, односно, некој јавној служби или због продаје пољопривредних производа.

5. Домаћин се често састаје са братом који живи у Шапцу. Сваке суботе или недеље се посећују, разговарају и друже се. Материјалну помоћ један од другога нису до сада тражили јер није било неке нарочите потребе, али за сваку другу помоћ се обраћају један другоме. Док је домаћин радио у општинској управи чинио је све што је могао за своје сроднике у Шапцу, као и у селу. Брат из села му је помогао да сагради кућу. Стално се узајамно помажу без обавезе да се помоћ или услуга узврати. Са братом из села се виђа за државне празнике, када неко од родбине слави, на свадбама, сахранама... За преславу некад одлазе у село, а некада и не иду. Како оба брата славе исту славу, тада се не могу посечивати. Понекад оду у село само зато да би сви заједно обишли гроб родитеља, а то је најчешће о неким од задушница.

6. Када се кћерка удала прешла је код мужевљеве породице и сада са супругом живи у заједници са свекром и свекрвом.

7. Отац се не меша у брак своје кћерке. Сматра да треба да га пита за савет ако има какве потребе и проблеме, али не и да се обавезно придржава онога што јој отац каже. Такође, мисли да је боље да се деца удајом или женидбом одвоје од родитеља и живе сами у властитом домаћинству.

Сматрају да је муж глава породице, а жена треба да га слуша и следи без обзира на њен став о неком конкретном питању. Иако је понекад супруг за нешто упита, ипак мушкарац треба да доноси све битне одлуке у породици.

8. Домаћин је мишљења да је пожељно да млади сами живе и на тај начин избегну мешање у свој брак. Кћерка је у првом браку живела у заједници са свекром и свекрвом и то је, како мисли, био повод за развод брака. Он сматра да је битно да свако одлучује сам о себи и тако нема коме да пребацује ако погреши.

Из разговора смо сазнали да део града где станује брачни пар углавном настањују дошљаци из Мачве, Јадра и Поморавља. Зет

додаје да стари Шапчани завиде дошљацима зато што су ови агресивнији и држе све кључне позиције у граду. Занимљиво је упоредити мишљења домаћина из прве породице са мишљењем овог домаћина који је досељеник, и интересантно је да се уврежено мишљење о досељеницима у ствари подудара. Домаћин износи и запажања о карактеролошким одликама досељеника из одређених крајева: Мачвани су богати и не плаше се да пропадну у школи; Посавци немају амбиција и од њих постају баштовани; а Јадрани су политичари. Проблем види и у томе што способни Шапчани одлазе у Београд и тамо праве каријеру.

Окупљања нема више као пре Другог светског рата јер је урбанистичким планом Шабац много изгубио. Још се, осим омладине, окупљају посебно занатлије које имају своју омиљену кафанду и лекари се међусобно друже и одлазе у одређене кафане.

Породица 3 – Шабац

1. Трећа породица пензионера има следеће чланове: муж (више образовање), супруга (средња школа хемијске струке) и њихово двоје женске деце. Живе у вишеспратној згради у насељу Тркалиште. Обе кћерке се школују. Домаћин се у Шабац доселио из Добрића у Поцерини, а супруга је из Mrђеновца у Мачви. Породица се издржава од пензија. У овој породици према изложеним подацима нема очигледних остатака традиционалних елемената.

2. У овој породици сви послови су распоређени и расподељени равноправно, сразмерно могућностима и узрасту. Жена/мајка одржава хигијену куће, кува јело, пере итд., а муж/отац одлази на пијацу и иде у свакодневне набавке, док деца помажу родитељима у њиховим пословима. Мада су родитељи сељачког порекла, готово ништа не указује на остатке традиције у овој породици јер се понашају као грађани у пуном смислу те речи.

3. У доношењу одлука важнијих за живот и делатност породице обично се договарају сви чланови домаћинства. Ипак, главну и одлучујућу реч има отац/супруг. Уобичајено је да млађи чланови породице (кћерке) прихватају очеве предлоге и одлуке. Жена/мајка, када жели нешто да набави за кућу, припрема, како каже, "терен" да на-

веде мужа да се сагласи са њеном жељом или захтевом. Мајка/супруга обавља све кућне послове осим тежих физичких послова изван куће. Кћерке јој повремено помогну у тежим пословима у кући.

Од непокретне имовине само жена има формално два хектара земље и колибу у родном селу. По изричitoј очевој жељи није се одређена свог дела имовине у корист брата и његових наследника, али ту земљу ипак брат стварно користи. Муж се одрекао наследства на непокретну имовину у родном селу и оставио је брату који тамо живи.

Породичним новцем од зарада располаже домаћин, уз мањи утицај супруге и осталих чланова домаћинства на расподелу трошкова.

4. И са мужевљевом и са женином фамилијом су у добрим и присним односима. Код жениног брата одлазе чешће, а помажу му и око продаје поврћа зато што од тога имају материјалну корист. Наиме, за свој труд добијају зараду у новцу. Ово не значи да су њи хвани односи искључиво засновани на економској користи.

5. Старија кћерка је студент и живи у Београду, где студира. Она у Шабац долази за време распуста, а понекад дође и за викенд. И код домаћинових и код домаћичиних обавезно иду на славу и преславу, као и на крштења, свадбе и погребе, одлазе и за Божић. Славу сматрају као емотивну обавезу и том приликом носе поклон. Кажу: "Спремају им милошту (дар) када иду (родно) кући". Обично се тада поклања нешто од домаћих потрепштина.

Са кумом, као и са сваким другим одржавају добар однос. Венчао их је нови кум, јер су са старим кумом прекинули везу још за време другог светског рата.

6. Домаћица је приликом удаје добила мираз, спрему, а родитељи су јој још помогли око опремања стана. Свадбу су правили и код њених и код супругових родитеља.

7. Домаћин каже да обично старији брат приликом женидбе одлази из куће (домаћинства) и оснива сопствену породицу. У њиховој породици најстарији брат је имао посебно место. Сестру су сматрали равноправном, али није био обичај да се сестра прихвати дела имовине приликом поделе имања. Сестрама припада мираз (спрема) приликом удаје.

8. Домаћица није хтела да после удаје живи са свекром и свекрвом у заједници, али своје кћерке васпитава да треба да живе у

заједници. У ствари, највише би желела да зет дође у кућу. Каже да се не би мешала у њихов брак и наводи пример своје мајке која се меша брату у свакодневни живот и тако ремети нормалан ток његовог брака.

Казивачи мисле да је однос према деци раније био сасвим другачији. Деца су морала да се склањају са пута одраслима, јела су одвојено све док не пођу у школу. Данас је однос према деци потпуно промењен, имају већу слободу у односу са старијима, а деде и бабе им све дозвољавају, много су приснији са унучима.

Породица 4 – Шабац

1. У породичном домаћинству су муж и жена (обоје службеници) са своје двоје малолетне деце, а ту је још и мужевљева мајка, удовица. И свекрва привређује израдом женских ручних радова. Покојни муж јој је био трговац. Она има и две удате кћери, обе су старије од сина. Иначе, она је родом из Посавине, из села Владимировца, а муж јој је био досељен из Рађевине, из села Белотић. У Шабац је дошао да се бави трговином. Овде имамо очуване остатке породичне заједнице синовљеве породице и родитеља од којих је још жива мајка. Да се ради о заједници говори чињеница да и мајка привређује, а своју зараду улаже у заједнички породични фонд за издржавање.

2. Послове домаћице обавља мајка/баба. Она се стара и о деци док су син и снаја на послу. Када се врати са посла, снаја преузима старање о деци и делу послова на одржавању домаћинства. Син углавном обавља спољне послове. Ауторитет је подељен сразмерно расподели послова у кући, али мајка мање учествује у неким одлукама које се тичу односа између супружника и њихове деце, већих набавки за домаћинство и у погледу трошења новца који зараде син и снаја. Породица и поред тога што живи у непотпуној породичној заједници има доста и градских елемената у свом понашању јер већ доста дugo живи у тој средини.

3. Одлуке у вези домаћинства доноси домаћин, мада породичним новцем управља домаћица. Она даје и предлоге шта треба набавити за кућу. Послови у кући су подељени између оца, мајке и деце. Мајка

је организатор послова у домаћинству и у томе има главну реч. Она обавља и већину кућних послова (припремање хране, одржавање хигијене и друго). Остале послове обављају други чланови породице и понешто помогну домаћици/мајци. Иако мајка брине о свим домаћим пословима, када треба донети неку одлуку или обавити значајнији посао за домаћинство договора се са сином и снајом.

Породица нема непокретне имовине. Мајка се одрекла права на наследство, чак и на мираз, у корист брата који је остао да живи на породичном имању у селу. Издржавају се од синовљеве и снајине зараде и мајчине породичне пензије. Тим новцем, како кажу, заједнички располажу.

Мајка није наследила ништа од породичне имовине. Родитељи су је школовали и зато су њеном брату који је остао да живи у селу оставили сву имовину. Домаћин/отац има 25 ари земље што му је оставио отац, исто колико и његов други брат и сестра, који такође живе у граду. На том земљишту узгајају поврће. Брату који живи у селу припада је породична имовина од око 10 хектара.

4. Домаћичине кћерке са својим супружима долазе код ње о државним празницима и за време годишњег одмора. Унуци из Београда и Зрењанина, где су јој удате кћерке, проводе лето код баке у Шапцу. Она, пак, код кћерки иде у госте током године. Односи са родбином у селу су веома добри.

Домаћица има брата који живи на породичном имању у селу и он помаже "грађане" пољопривредним производима. Братанац је за време школовања становаша код ње. Када је женила сина, брат је снабдео са свим потребним намирницама са села.

Венчани кум је промењен зато што је стари кум, који је крстио домаћина у међувремену умро.

6. Баба/домаћица има одлучујућу улогу у васпитавању унука. Деца су упућена на њу, слушају је и обраћају јој се када им је нешто потребно. Она води рачуна о њиховом понашању ван куће и односу са другом децом. Она представља за њих ауторитет и поступа, колико се могло утврдити на основу посматрања, изузетно коректно. Разумљиво је што баба за децу представља ауторитет више него родитељи јер су они знатно краће време са њима од ње, и настоје да им се не замере. Истина, од оца се више плаше, јер је он тај који их кажњава кад је то потребно.

8. Иако је мајка/свекрва веома коректна особа и настоји да се не меша у синовљев и снајин брак, син ипак сматра да породицу треба да чине муж и жена са својом децом, а да мајка живи у сопственом домаћинству. Син ће ово остварити чим заврши изградњу започете куће.

Пре Другог светског рата у шабачкој Масариковој улици у Шапцу било је десетак кафана у које су ишли скоро искључиво мушкарци. Тако је и покојни отац ове породице, који је био трговац, са муштеријама склапао послове у кафани, у кућу их никада није доводио. Иначе, мушкарци су поподне одлазили у кафану и тамо играли домине. Озбиљне жене могле су ићи у кафану само са својим мужем. Девојке саме без пратње нису никад тамо залазиле "није им ни падало на памет да уђу у кафану". Жене су се често и буниле против кафане и приговарале својим мужевима, али нису успевале да их од тога одврате.

Породица 5 – Шабац

1. Домаћинство (породица) живи у својој кући у насељу Тркалиште, а чине га отац (домаћин), мајка (домаћица) и њихов син са женом и двоје деце. Своју породицу називају заједница, исто као и у селима у многим другим крајевима Србије када у домаћинству живе отац и мајка са ожењеним сином. Не мисле да је њихова породица задруга. Кажу: "Кад је веће друштво тада је задруга". Домаћица каже да је њена мајка живела у задрузи, у којој је, у време њене удаје било 38 чланова (чељади). Домаћин ове породице доселио је у Шабац 1957. године из Накућана у Потцерини. Он је купио плац и на њему саградио кућу. Тад је то било на периферији града, а сада се налази у окружењу модерних вишеспратних стамбених зграда. До почетка осамдесетих година у насељу су преовлађивале породичне куће. Крајем седамдесетих година 20. века почела је изградња великих стамбених блокова који сада доминирају и дају општи изглед целом насељу.

Домаћин породице (отац) је зидар, а домаћица (мајка) никад није била запослена. Син је техничар и ради у индустрији "Зорка", где је запослена и његова жена. Њихова деца су ученици. Ова радничка

породица живи у скромно опремљеној приземној кући, какав је и општи стандард ових људи. Породица се издржава од прихода које заради отац зидарским радом и од плате сина и снахе. Очигледно је да се овде ради о добро очуваној породичној заједници каква још егзистира у сеоским срединама широм Србије. Колико смо запазили, а што ће потврдити и сакупљена грађа, може се казати да у овој заједници владају норме и обичаји задружне породице, као и код већине сличних породица.

Отац, син и снаја не учествују у свакодневним пословима у до маћинству. Мајка је домаћица и преузела је све домаћичке послове око припремања хране и редовног одржавања стана. Она је преузела и старање о деци. Располаже и новцем који издвајају за потребе домаћинства. Самостално набавља све за свакодневне потребе. Снаја има мало шта да ради у кући када се врати са послас зато што свекрва до тог времена углавном све обави сама. Домаћин у кући је отац. Он представља ауторитет у породици. Његови покушаји да сину наметне своју вољу често се завршавају жестоким свађама. Домаћица/мајка радије прихвата налоге него да издаје заповести, вели, тако су је научили још у младости. Снаја се не сукобљава са свекром. Она, вероватно, своје захтеве преноси преко мужа, који се онда договора са родитељима. Улога снаје у кући није посебно изражена, како у погледу поделе послова тако и у погледу одлучивања. Али то истовремено не значи да нема одређени утицај, нарочито преко супруга. О важнијим стварима и већим набавкама и материјалним издацима углавном одлучују отац и син, али често долази до неспоразума па и сукоба јер отац сматра да је он старешина до маћинства и да је његово право да доноси одлуке, што син никако не прихвата. У ствари, старија генерација покушава да наметне свој ауторитет млађој генерацији, што ова не прихвата, а то је у новим околностима живота у граду готово и немогуће. Зато често долази до размишлажења и сукоба. Родитељи, на пример, мисле како син нема морално право да се од њих одели са својом породицом зато што су они створили и уложили све за њега. Он, међутим, истовремено размишља и планира да оде у иностранство ради веће зараде, која би му по повратку у земљу омогућила боље услове живота и оснивање сопственог домаћинства, заправо издвајање из садашње породице. Родитељи су, пак, мишљења да овде имају са-

свим добре услове за егзистенцију. Они не могу да сагледају могућност изласка из економских околности какве су биле у селу, не виде како се у граду може другачије живети. Син и снаја, сасвим природно, желе да обезбеде боље зараде и лагодније услове живота. Овде долази до изражaja сукоб генерација, традиционалистичког и нешто савременијег приступа друштвеним и породичним односима у условима градског окружења. Отац сматра да као старешина породичног домаћинства има право да намеће своју волју свим члановима, па и одраслом ожењеном сину. Међутим, син, већ доста еманципован радник, жели да промени постојеће стање и заступаје сопствено домаћинство. Родитељи који су навикли у сеоском амбијенту да живе и у породичној задрузи не могу да прихватају новљеве тежње за бољим и лагоднијим животом. Настоје да одрже породичну заједницу са сином јер, како мисле, нема никаквих разлога за њено развргавање.

4. Породица нема имовине у родном селу домаћина. Ипак често одлазе у село да помогну домаћиновом брату око обраде земље. За свој труд добијају производе из села (месо, јаја и од ратарских култура што им је потребно). Породица помаже родбини из села и тако што продају пољопривредне производе у граду. Када је домаћин женио сина, брат га је снабдео са имања свим потребним намирницама. Зауврст, домаћин је новцем помогао брату да изгради чардак. Када је умро домаћинов отац све трошкове погреба заједнички су сносили он и брат.

Оноси са домаћиновом и домаћичином родбином су добри и коректни. Узајамно се поштују и помажу једни другима када за тим има потребе. Размењују и посете у одговарајућим приликама.

5. Код домаћиновог брата обавезно иду у село за славу и преславу. Такође иду на свадбе, крштења и сахране сродника. Током године иду у село у време сезоне пољских радова да помогну. Суботом и недељом најчешће иду на свој плац да обрађују земљу.

За време шабачког вашара долази домаћинова и женина родбина. Кум им долази само по позиву, какав је иначе обичај. Наставили су старо кумство из села. Сина им је венчао син кума који је венчао родитеље. Исти кум је крстисао децу.

7. Родитељи теже за доминацијом и мешају се у живот своје одрасле деце. Покушавали су да им наметну осећај гриже савести

како се не би издвојили у засебно домаћинство, питањем "за кога смо се ми мучили". Они се на све начине труде да задрже сина јединца у породичној заједници, управо уз себе.

Домаћин је глава породице, изјављују готово сви одрасли чланови, а жена је ту да кува, пере и ћути. О свим важнијим породичним стварима одлучује старешина. Жена се таквом поретку ствари не супротставља, каже да је тако научена и мисли да је то у реду.

Породица 6 – Шабац

1. Породица је настањена у Далматинској улици на периферији града Шапца где у време истраживања још није било водовода и канализације. Некада су овде већину становника чинили досељеници из Далмације, заправо из Книнске крајине. Тако је и улица (насеље) добила име, али сада има и становника из других крајева Србије.

Једна од тих породица досељеника из Книнске крајине (Петрово Село) је и ова коју су, у време истраживања, сачињавали муж, жена и њихово двоје деце. Домаћинов отац доселио је 1948. године из Книнске крајине и на купљеном имању од два хектара живео као земљорадник. У Шапцу је имао рођаке који су доселили још пре Првог светског рата. После очеве смрти, домаћин ове породице и његов брат поделили су имовину. Тако сада породица има кућу и 70 ари окућнице. Кућа је савремена, приземна, грађена 1971. године.

По невесту, садашњу супругу, ишао је у завичај. Иначе, радио је у саобраћајном предузећу као возач камиона. После саобраћајне несреће због које је остао тежак инвалид отишао је млад у инвалидску пензију. Супруга је вредна и добра домаћица. На њеним плећима је био највећи терет одржавања домаћинства. Малолетна деца су била ученици основне школе. Породица живи скромно, а издржава се од мужевљеве пензије и приноса са окућнице.

Породица је углавном прилагођена условима живота на периферији града, каквих је у време истраживања било у више градова у Србији. У породици влада традиционални патријархални режим. Иако је муж тежак инвалид, а жена вредна и отресита жена која стварно води домаћинство и њиме руководи, старешина домаћинства је супруг – он макар и формално њиме руководи,

што додатно потврђује присуство традиционалних односа у породици. Супружници, иначе, имају складан брак и тешко је у првом контакту утврдити традиционализам у породици.

2. Како је муж тежак инвалид домаћинство и све кућне послове води жена – домаћица. Два сина, оба ученици основне школе, помажу мајци у домаћим пословима. Она сама располаже кућним новцем и доноси све одлуке, у правом смислу она је сада на челу породице и самостално води домаћинство. Муж који је пре инвалидности био старешина, сада само помаже супрузи саветима, и колико је у могућности у домаћим пословима. Уз кућу, доста савремену, у којој живи породица, имају и седамдесетак ари зиратне земље на којој гаје поврће и сеју кукуруз. Узгајају свиње, једну краву и живину, од чега се углавном издржавају поред инвалидске пензије мужа.

3. Способна и мудра домаћица/мајка преузела је руковођење домаћинством. Ипак, када треба донети неку значајнију одлуку или обавити неки замашнији посао за домаћинство обавезно се договора са супругом. Домаћица брине о свему у кући и ради све домаће послове.

Породица има пријатеље и међу становницима града Шапца, не праве разлику када је избор пријатеља у питању. Комшија који је Шапчанин најбољи је пријатељ са домаћином, и такорећи свакодневно се посећују.

Домаћинство и све домаће послове води домаћица/мајка. Малолетни синови јој помажу у обављању оних послова за које су дорасли. Муж јој у кући помаже колико може, с обзиром на то да је инвалид.

У Далмацији одакле су доселили немају имовине. У Шапцу су саградили кућу у којој живе и стекли 70 ари земље на којој узгајају поврће и сеју кукуруз, узгајају свиње и живину, а имају и једну краву.

7. Казивач тврди да се у њиховој породици све решава договором, нема свађа. Обоје су толерантни једно према другом и никада се нису посвађали због новца, не праве трагедију ако га немају.

8. Домаћица мисли да су се односи у породици у новије време знатно изменили. Каже: "Деца се школују па не поштују родитеље. Раније се знало како ко треба да се понаша. Млађи су морали да поштују старије. Школа пуно смета. Деца су данас бесна, омладина је напуштенा."

Из грађе сасвим јасно произлази да су у овој породици сачувани патријархални односи. Главни заступник таквог стања је домаћин, упркос томе што је тежак инвалид. У томе га доста подржава супруга по коју је ишао у Киниску крајину.

Ставови домаћице о младима и школовању деце, као и њена несигурност када треба донети одлуку о набавци предмета веће вредности, због чега се обраћа супругу као мушкиј глави за савет и доношење одлуке, само су још један показатељ очуваности традиционалних елемената, или целих корпуса старих навика, обичаја и односа, и то не само у свести, већ у животној пракси.

Породица 7 – Шабац

1. Испитивана је још једна породица досељеника из Кинеске крајине, по саставу слична претходној. У њој су отац (домаћин), мајка (домаћица) и њихова два сина. У домаћинству је и домаћи нова мајка (свекрва). Она је доселила код сина 1969. године, после смрти свога мужа. Домаћин има још два брата настањена у Шапцу, али у другим насељима. Запослен је као возач у аутосаобраћајном предузећу. Његова супруга је радница, такође родом из Далмације. И у овој породици је заступљена патријархалност. На то указује и досељење мајке која, како налажу обичаји, живи са једним од синова.

2. Породицом управља домаћин у сарадњи са синовима, али, како се њихови интереси често не подударају, долази и до несугласица и расправа.

Мајка/домаћица обавља све "женске" кућне послове. Отац и синови задужени су за "мушки", спољне послове. Мада није обавезна, снаја помогне свекрви у домаћинству. У ствари, свекрва је преузела готово све да ради и тако не долази у сукобе са снајом. Домаћица располаже самостално и новцем који је одређен за храну, без утицаја других чланова. Сума новца је толика да захтева велику умешност да се породица исхрани.

3. Домаћин се одрекао у корист своје браће свог дела наследства у родном селу. Зато сада имају добре односе са сродницима. Од породичних зарада су у околини Шапца купили комад земље на којој гаје

поврће. На том имању подигли су мању зграду са две просторије како би могли ту да бораве у слободно време и да им истовремено служи за оставу алата, а повремено и за приносе из врта.

Новцем наводно располажу заједнички, али стварно одлуке о трошку доносе отац и синови, посебно када се ради о вреднијим стварима и већим издацима.

4. Домаћин је као младић дошао у Шабац из Далмације код тетке, а касније је довео браћу и болесног оца. Док му је отац био жив живели су сви заједно. После очеве смрти раздвојили су се, свако је основао своју породицу. Мајка је желела да остане код њега зато што се најбоље слагала са том снајом, домаћиновом женом. Иначе, код ових досељеника од којих има више породица у Шапцу знатно се посвећује пажња старању о старим родитељима. Са домаћиновом браћом у Шапцу имају врло добре, могло би се рећи и присне односе. Узајамно се често посећују, и ако је потребно помажу.

Породица одржава везе са женином породицом која је тада још била у Далмацији (у околини Книна). Тамо су често одлазили на одмор, а и материјално су их помогали женини родитељи. Из Далмације су доносили вино и пршут.

5. Са родбином у Далмацији одржавају доста чврсте везе. Када год могу одлазе у домаћинов родни крај. Тако је било све до распада Југославије. Када су ишли носили су на поклон кафу, шећер..., али не очекују од сродника никакву материјалну помоћ. Са родбином у Шапцу се добро слажу и међусобно помажу. Иду једни код других на мобе и не воде много рачуна колико је ко помогао.

Домаћинове сестре су се удале и после тога развели. У време испитивања једна је живела у Црквеници, а друга у Новом Саду. Интересантно је да се ова породица најчешће међусобно посећује са кумом који их је венчао. Кум је takoђе досељеник из Далмације, а живи у суседству са овом породицом. До оваквог необичног односа са кумом вероватно је дошло из разлога што су, истргнути из своје средине упућени једни на друге.

До пре десетак година Далматинци су се женили Далматинкама, ишли су по девојке у родни крај. Сада се, међутим, најчешће жене Шапчанкама. Домаћин мисли да је брак са Шапчанкама неодржив, како каже због различитог васпитања и имовинског стања. "Други су обичаји овде. Дође до конфликта у заједници. Мачванке

су имућније. Доле је народ одрастао у беди и зна шта значи немати. Да сам оженио неку која има, не би разумела када немамо. Мачванке не би могле да разумеју Далматинце, јер никад хлеба нису биле гладне". Такође, мисли да су Далматинци другачији и по томе што се не свађају између себе. "Мачванин позајми новац па га не врати. Далматинцу то не би ни пало на памет". Ово не значи да се Далматинци не друже са Мачванима, а наш казивач каже да им чак и новац позајмљује. И још додаје да су Далматинци успели да се уклоње, па су чак попримили доста овдашњих особина које и нису за похвалу. "Научили су и Далматинци да лажу."

Ово је само једно мишљење и став дошљака према средини у коју је дошао, а уједно и став једног лаика који не разуме друге социјалне односе и другачије виђење од свог. Њихов свет је свакако другачији. У динарским крајевима је очувано више традиционалног неголи у Мачви, а за то постоје ваљани разлоги.

Породица 8 – Шабац

1. И следећа породица је настањена у Далматинској улици а чине је домаћин (отац) и домаћица (мајка) са сином и снајом и њихово двоје деце (кћерка и син). Домаћинови родитељи су доселили у Шабац 1943. године из Љубовије. Домаћица је пре удаје, такође, дошла из околине Љубовије и од тада (око 30 година) живе у засебном домаћинству. Снаја је из села Клење. И брат домаћина овог домаћинства живи у истом овом насељу. Њихов однос је, како каже, више комшијски него рођачки. Домаћин и његов син су радници у индустрији "Зорка". Кућа у којој живи породица саграђена је 1954. године, а пре неколико година обновили су је, делимично проширили и подигли спрат. То су учинили зато што је син ожењен и породица се увећала. У време испитивања кућа није била довршена и није било извесно када ће се окончати радови. Сличан принцип етапне градње нових кућа или доградње на дужи период познат је у многим селима и у другим насељима у Србији. Градња по правилу траје више година док се нова кућа потпуно не доврши и опреми. Иначе, ово домаћинство има и окућницу од шездесетак ари пољопривредног земљишта. Живе у заједничком домаћинству зато што син и снаја нису довољно матери-

јално обезбеђени да би се одвојили од родитеља у засебно домаћинство у делу куће који је њима намењен. Још мања је могућност да се потпуно издвоје исељењем. Зато се у овој породичној заједници понашају по принципима сеоског начина живота. Отуда је значајно присуство традиционалних друштвених обичаја, само унеколико прилагођених начину живота у градским, или боље речено рурално-урбаним условима какви су у овом насељу на периферији Шапца, са радничко-сељачким начином организације породичног живота.

2. Отац и син раде у фабрици, а свекрва и снаја остају код куће и старају се о домаћинству. Све кућне послове обављају њих две, и окућницу обрађују заједно, колико ко има времена. Свекрва одлучује о домаћичким пословима, а свекар управља домаћинством и доноси одлуке о већим улагањима и набавкама вреднијих ствари. Свој ауторитет и право одлучивања отац и мајка заснивају на томе што су свесни да син и снаја зависе од њих, и тешко би могли да живе издвојено са једним примањем које зарађује њихов син. Тако су принуђени на живот у заједници са родитељима. Отац и мајка помажу сина и снају, али зауврат очекују поштовање права и редоследа у доношењу одлука. "Домаћин је газда и мора да се слуша" речи су домаћице. Отац је ауторитет за све укућане, мајка "газдује" снаји и деци. Она је мишљења да свекрва и снаја не могу посебно да се воле, али каже да снаја ипак мора да слуша њу, не сме на пример да подвикне. Ауторитет сина из разговора са мајком и супругом не може се наслутити. По свему изгледа да он нема снаге и моћи да постојећу ситуацију промени. Материјална зависност је младе довела у зависан положај у свим ситуацијама заједничког живота.

Поред извесних тежњи сина и његове супруге да оснују сопствено домаћинство, у породици се одржавају традиционални односи. И даље ће живети у породичној заједници јер им материјални услови не дозвољавају да се издвоје. Трајање ауторитета домаћина као старешине породице, и свекрве у односу на снају и унуке, наставиће се све док се не промене материјални услови живота.

3. Породицом руководи домаћин/отац, а по казивању, у доношењу важнијих одлука учествује и син. Свекрва и снаја обављају све кућне послове без учешћа мушкираца који су задужени за неке теже, "мушки" послове. Деца немају обавеза јер су у време испитивања била мала.

Породица сада има 60 ари земље коју је куповином стекао отац. У родном селу није имао имовину. На овом земљишту гаје поврће и сеју нешто кукуруза за свиње и живину. Мајка/домаћица није добила од очевине ништа, али јој је отац помогао да са мужем сагради кућу у којој породица живи. Породица је доста сиромашна, па не очекују никакво наследство.

4. Сродничке везе са рођацима у Шапцу су релативно добре. Са домаћиновим братом и његовом децом се друже "као из своје куће". Иса осталим комшијама су у добром односима јер живе у истој улици. Ретко када домаћин иде код браће у Љубовију, не иде чак ни на свадбе. Снаја одлази у посету мајци у Клење, а одлази и на свадбе родбини. Домаћин и његов брат славе исту славу код својих кућа.

5. Ово је једна од ретких породица која нема чврсте везе са родбином у родном селу. Немају ни обавезних посета и одлазака код сродника у одређеним приликама.

7. Син и снаја силом прилика прихватају доминацију родитеља. Мајка зна да би се син ради одвојио у сопствено домаћинство када би постојале материјалне могућности. Али како млади брачни пар зна да мора још извесно време да живи у заједници са родитељима, повинују се њиховој вољи. И како мајка каже: "Мора да се зна ко је старији и ко треба да слуша."

Синовљева деца су још мала и прибојавају се родитеља, али отац је свестан да су се времена променила и да ће ускоро почети да им се супротстављају.

Породица 9 – Шабац

1. Следећа породица која је испитивана има приземну кућу у центру града. Планирају да у дворишту сагrade нову кућу уместо старе, у којој сада станују. Нова кућа ће према плану имати два одвојена стана. Један за оца (домаћина) и мајку (домаћицу), а други за њиховог, у време испитивања још неожењеног сина. Како се види, домаћинство су чинили брачни пар и њихов син који је обућар и има своју радњу. Старији, ожењени син са женом и двоје деце живи у одвојеном домаћинству, али хране се код родитеља, а мајка (баба) чува њихово млађе дете, које одлази код родитеља у њихов стан само суботом и недељом.

Старије дете (унуче) иде у школу. Иначе, овај син и снаја имају више образовање и запослени су у пошти. Отац породице (домаћин), већ више од тридесет година ради као трговац. У Шабац је доселио као дечак из села Драгиња из околине Ваљева. Присуство традиционалних елемената може се сагледати у заједничкој исхрани и старању бабе о васпитању детета старијег сина, али и у томе што родитељи живе у заједничком домаћинству са одраслим млађим сином.

2. Мајка је домаћица и обавља већину кућних послова без помоћи супруга. Понекад јој понешто помогну синови и снаја. Супруг је запослен и од домаћих послова обавља само грубље и теже послове као и оне ван куће. Одлуке углавном доносе заједнички, мада је формално супруг већи ауторитет. Неожењени син није много заинтересован за кућно пословање. Други ожењени син, који води засебно домаћинство а храни се у родитељском дому, учествује у одлучивању само кад су у питању средства за исхрану. И њега и његове супруге може се тицати још само васпитање и нега млађег детета, које пет дана недељно борави код бабе. У породици у којој постоје извесни остатци традиционалног задружног живота мајка је као домаћица у ствари највећи ауторитет, зато што води па и руководи домаћинством.

3. Домаћин управља породицом и самостално доноси одлуке у вези са функцијама и делатностима домаћинства. Ипак, неке одлуке доноси заједно са супругом, нарочито оне које се односе на набавку намештаја, кућних апаратова и исхране. Од мајке/свекрве у позним годинама живота која живи са њима примају савете, и тако јој указују поштовање, али поступају према свом мишљењу.

"Женске" послове у кући обавља жена, муж не ради ништа у кући осим што се стара о домаћинству као целини.

Породица поседује кућу у којој живи и још један комад земље у близини обале Саве. Породичним новцем, како тврде, управљају заједнички.

4. Супруг и супруга одржавају добре односе и са његовом и са њеном родбином. Од домаћиновог брата из села добијају зимницу и неке друге намирнице иако не помажу у обради земље. Домаћинов брат је запослен, па ни он сам не ради на земљи већ узима надничаре да је обрађују. Иначе, домаћинов брат не очекује за то што снабдева брата пољопривредним производима никакву противуслугу. Са родбином одржавају везу и преко узајамног посећивања у

одређеним приликама, као што су славе, свадбе и друге свечаности, а и међусобно се помажу, свако према својим могућностима.

5. Без обзира на трошкове обавезно се иде код родбине на славе, крштења, свадбе и сахране. Често се међусобно посећују са својим пријатељима. Одлазе у село код домаћинове, а исто тако и код женине родбине. Породица славу слави у својој кући у Шапцу, а породица његовог брата у селу у својој кући. Једна од домаћинових сестара иде код брата у село на славу. За преславу увек одлазе у село код брата који је остао на породичној имовини. А брат са породицом долази код њих у време шабачког вашара.

7. Иако су зрели и самостални људи, синови најчешће саслушају и уваже очево мишљење и ураде онако како он сматра да треба учинити.

8. Домаћин и његова супруга заједнички живот започели су у властитом домаћинству и мисле да је то природно и пожељно. Старији њихов син, такође, са својом супругом и децом, како смо видели живи у посебном домаћинству, мада се хране код родитеља. Када буду градили нову кућу, како је већ речено у уводном делу описа ове породице, направиће два одвојена стана тако да ће и млађи син са својом будућом женом бити у свом одвојеном домаћинству. Истина, он остаје уз родитеље, само у посебном стану, што можемо сматрати неком врстом прелазне форме да најмлађи син остаје са родитељима у заједници.

Породица 10 – Шабац

1. Мајка (1900) удовица, живела је у заједничком домаћинству са својим млађим сином (1928) и снајом. У истој кући, али у другом стану и одвојеном домаћинству су били старији син и снаја. Мајка је родом са Кордуна. У Шабац је доселила као девојчица са родитељима који су се настанили у граду. Отац је имао кафандарницу. Она се удала за опанчара, али убрзо после женидбе муж је напустио занат и заједно са супругом преузео тајстову кафандарницу и тако су постали кафаније. У браку је родила два сина и кћерку, која се после завршене гимназије удала и живи са својом породицом у Београду. Муж јој је умро 1939. године, а она је наставила да др-

жи кафану до краја Другог светског рата. Млађи син, са којим је живела у време испитивања је радник, а његова жена је пензионисана учитељица родом из Дебељаче у Банату. Он је био са службом у Опову где је упознао супругу и оженио се њоме 1954. године. У Шабац се вратио са женом 1957. године. Мајка је тих неколико година живела сама у стану (кући). Старији син се после женидбе одвојио и основао засебно домаћинство још 1952. године. И овде је у одређеној мери сачувана породична заједница родитеља (у овом случају само са мајком удовицом) и млађег сина, док је старији син основао своје домаћинство.

2. Снаја води домаћинство и обавља све свакодневне послове, а син углавном само грубље послове и стара се о набавкама. Мајка/свекрва није више способна за рад. У складу са овим, распоређено је и право одлучивања. Син/супруг је ауторитет у кући као једини мушкарац. Старији син, који са својом супругом чини посебно домаћинство, не меша се у односе млађег брата и снаје. Снаја као домаћица куће располаже новцем намењеним за свакодневни живот. Син доноси одлуке о већим куповинама, некад чак и без знања супруге. Мајка помаже у материјалном погледу и учествује у одлучивању својим саветима. Син и снаја цене њено искуство и стечену мудрост.

4. Син и снаја преузели су бригу о супружовој мајци која живи заједно са њима у породици. Снаја не исказује никакво противљење, нити сматра да им она представља неки терет.

5. Породица одржава везу са кћерком/сестром која живи у Београду, као и са родбином снаје која је дошла из Баната. Њима и њеном брату у селу није необично да једни од других затраже помоћ ако им је потребна. Брат увек пита за савет сестру када намерава нешто да учини са земљом. Такође јој стално стоји отворена понуда за изградњу викендице у селу, али она то не жели. Мисли да јој то није потребно јер се, када оде у село, лепо дружи са родбином, а слободна је и да затражи пољопривредне производе који су јој потребни. Одржава близке породичне односе и са родбином покојног мужа, а посебно са сином мужевљеве сестре који живи у Шапцу.

5. Свадбе су прилика за окупљање породице. Тако је било и када је домаћица женила сина (сада домаћина). Сви сродници из

села су дошли на свадбу. Кћерке, односно сестре, долазе им о државним празницима. Немају других блиских сродника. Славу слави млађи син који је остао да живи са мајком и тада у посету долазе кћерка домаћице, унук и снаја, старији син који живи у заједничном делу исте куће.

За своју славу обавезно погосте комшију са којим су у добром односима. Снаја у Банату има четири брата и једну сестру. Сваког 1. маја се окупљају код једног од њих. У години испитивања (1988) сви ови сродници су дошли са својим породицама у Шабац јер је сестра била на реду да угости своје сроднике.

7. Мајку сви укућани поштују. Она ипак није сасвим задовољна и каже да су се у ранијем времену старији више питали.

8. Снаја која живи са супругом и свекрвом у заједници сматра да је ипак боље живети одвојено. Каже: "Боље је да свако има своја врата, не зато што нема довољно простора, већ зато што свако жели да себи угоди како му је згодно". Мисли да су градски услови живота лоши за породичну заједницу. Раније, док се живело на селу, имала се "колеба" и већи део године породица није била на окупу, тако су се мање сукобљавали, а ни различите генерације се у тим условима живота нису сувише често сусретале. Данас су у граду, кад сви живе у истом стану, сукоби неминовни.

3. ИСПИТИВАЊЕ ПОРОДИЦЕ У УЖИЦУ – ОДГОВОРИ НА ПИТАЊА

Стицајем околности, из Ужица је приказано само девет породица и све станују у породичним кућама. Довољно грађе није прикупљено за испитивање породице које станују у вишеспратним зградама. Грађа прикупљана за ове породице не може се користити зато што не садржи одговор на већину питања из упитника за ово истраживање, па се не може стечи ни приближна слика о њиховим карактеристикама и очуваности традиционалних елемената у њима. Мислим да недостатак грађе за ове породице неће битније утицати на коначне резултате. Испитане породице у Ужицу дају доста објективну слику проблема о којима расправљамо. Испитивања су обављена у породицама различитим по саставу, професионалној

оријентацији и старости њихових чланова. Важно је још напоменути да су чланови већине породица досељеници, или потомци досељеника из околине Ужица, већином из села ужичког краја. Испитане су и неке старе ужичке породице, а разговарали смо и са досељеницима и старим Ужичанима како бисмо стекли потпунију слику о породици у овом граду. Овде мислим на оне појединце чије породице нисмо испитивали. Наравно, ово смо чинили и у другим градовима које смо означили као предмет истраживачких радова.

Породица 1 – Ужице

1. Породица живи у делу приватне породичне куће. У другом делу су родитељи заједно са старијим сином, снајом и њиховом децом. Прву наведену породицу чине муж, жена и две кћерке. Муж и жена имају средње образовање и обоје су запослени, једна кћерка је ученица а друга предшколског узраста. Жена је рођена у селу, а остали чланови у Ужицу. Породица се издржава од зарада супружника. Као и више до сада приказаних породица, и ова живи у некој врсти породичне заједнице са родитељима и старијим братом. И поред чињенице да су сви осим једног члана рођени Ужичани, у породици се осећају извесне старије норме у понашању, управо везане за старије ужичко становништво. Углавном мисле да су "племићи" и да су „виши“ по пореклу у односу на дошљаке, па им не приличи да обављају неке послове.

2. Подела послова у кући није равномерна. Све домаће послове обавља жена, а једина мужевљева обавеза је да се стара о дрвима, да их донесе у кућу и ложи ватру. Жена ради и теже физичке послове за домаћинство. Она обавља и поправке кућних апаратова и друго јер је по професији техничар (електротехничар), па је ту обавезу преузела и у домаћинству. О деци се стара само она као мајка. Старија кћерка (имала је 10 година у време истраживања) имала је задужење да поспреми своју собу и да иде у набавку хране за свакодневне потребе. Домаћица је настојала да измени постојеће стање у расподели послова, али у томе није имала много успеха и прихватила је постојећу ситуацију. Подручје доношења одлука, рецимо о позајмљивању новца (кредитима), о грађевинским радовима на кући и разним поправкама,

евентуално куповини аутомобила, заједнички доносе супружници, али жена је редовно иницијатор за радове, и уопште активности у вези са домаћинством. Што се тиче одгоја и васпитања деце или куповине одевних предмета за децу, одређивања кућних послова за децу и давања цепарца, одлуке обично доносе заједнички муж и жена. Али супруг је, према речима жене, већи ауторитет код деце, али га и она послуша кад се одлучно усprotиви некој њеној намери, нпр. да негде оде. И поред тога што је очигледно жена доста еманципована и веома агилна, у породици се, како се да видети, одржавају патријархални односи. Подела послова је извршена на штету супруге. Она је, чак, иницијатор многих радова, али није могла да се избори за равноправнији положај у кући. Муж је ауторитет и доноси све одлуке, иако се у неким случајевима консултује са женом. Колико ауторитаран положај има муж добро илуструје и то да може забранити супруги да оде тамо где је наумила.

3. Ипак, породично домаћинство заједнички воде муж и жена. Кућне послове обавља самостално домаћица без посебног утицаја супруга. Жена самостално располаже и свим примањима која су по договору супружника намењена за задовољавање свакодневних потреба породице. Када нема довољно новца, жена на своју иницијативу без питања мужа позајми извесну суму (најчешће од свекрве). И враћање дуга је њена брига. Муж није укључен ни у организацију, нити у обављање послова у кући.

Уз трећину породичне куће породица је дозидала још један део из сопствених средстава, а поред тога купили су и један плац у близини Ужица. Зато се непокретна породична имовина не третира као заједничка. Породичним финансијама, осим женином платом, управља супруг.

4. Породица живи у делу куће који је углавном сама доградила. У другом делу куће живе домаћинови родитељи са старијим сином, снајом и њиховом децом, у породичној заједници. И ова породица је живела у заједници са родитељима. Међутим, због несугласица су се издвојили из породичне заједнице. Када је породица одлучила да оснује своје посебно породично домаћинство, односи са родитељима и старијим братом домаћина су поремећени. Извесно време нису уопште комуницирали. Сада међусобно разговарају, али се не може рећи да су односи хармонични, нарочито са родитељима. Са

супруговим братом више разговарају, али је однос и даље доста хладан. Супруга домаћина је као снаја утицала да дође до помирења између браће и родитеља. Она и сада више одржава везе са другим делом породице. Син (домаћин породице) сматра да нема никакве обавезе према родитељима зато што нису хтели да му помогну када је желео да се издвоји из заједнице и оснује своје домаћинство. Нису му помогли да дogradi део куће у којем сада живи са породицом. Домаћин је посебно огорчен на брата - више него на родитеље. Њима може да опрости настојање да остане у заједници, али не и брату. У доградњи дела куће помогли су му други сродници. Сада, када је успостављен какав-такав однос, јетрве се међусобно помажу у чувању деце, позајмљују једна другој потребне ствари и друго. Кад је свекра била поломила руку, њих две су заједнички одржавале домаћинство.

Домаћица у селу има мајку која тамо сама живи. Кћерка и зет је посећују сваке друге седмице и тада помажу у обради имања и уређења куће. Женину мајку помажу и финансијски. Из села добијају пољопривредне производе које узгајају на имању.

Према тврђњи домаћице и домаћина више се друже и одржавају везе са пријатељима, неголи са сродницима. Ипак, близке односе имају са "првим рођацима", са браћом и сестрама од стричева, ујака и тетака. Са њима повремено размењују посете, ако је потребно међусобно се и помажу. Тако је домаћичин брат од тетке долазио сваке суботе и недеља из Београда да им помаже око изградње куће. То исто су чинила браћа и сестре од стричева домаћина, који живе у Ужицу.

5. Сви чланови породице живе стално заједно. Домаћин и домаћица су мишљења да обавезно треба ићи на свадбе, сахране, помене, бабине и први рођендан, као и на насеље код ближих сродника. До окупљања сродника долази још на славама и дечијим рођенданима, а у мањем обиму на другим породичним догађањима.

7. Супружници свој однос описују као однос толеранције и међусобног разумевања; о свему се договарају и отворено разговарају. Ипак, жена нема право да самостално одлучује о својим изласцима у друштво и о кретању изван куће ("Ако каже (муж) да негде не идем, ја послушам"). Обоје, а нарочито жена, наглашава, да су везани за своју породицу. Ово може изгледати контрадикторно, али треба имати у виду да се жена, можда и несвесно, одрекла дела

свог става о равноправности полова, што иначе заступа. Међутим, како сама каже, прихватила је стање какво јесте и свој положај у кући и браку подредила животу у породици у какву је дошла.

Родитељи своју децу уче да буду одговорна, свесна да имају обавезе које треба испуњавати. Од деце се очекује да без поговора испуњавају оно што им родитељи налажу. Отац има већи ауторитет код кћерки ("Са њим се не расправљају"). Оба родитеља од кћерки очекују да обављају, колико могу, кућне/домаћичке послове. Њихова старија кћерка је већ укључена у послове у кући.

8. Пожељан тип породице је нуклеарна породица: "Данас не може да се живи у заједници, некада су сви слушали једног члана, а сада то више не може". И они су после венчања живели у заједници са супруговим родитељима, братом и снајом. У почетку нису мислили да се одвоје, али "није ишло". Нарочито се жена жалила на недостатак слободе и немогућност да води домаћинство како треба и жели, јер се "свекрва стално мешала у све, зашто то кувам, како то кувам, зашто пеглам...". Ни муж није био задовољан како су вођене домаће финансије. Мислио је да су у домаћинство уносили више него што су добијали. Ово је потпуно у складу са лаганим напуштањем традиционалистичког мишљења. Наиме, сумње су можда катkad и неоправдане, али оне се јављају увек у ауторитативно устројеном породичном животу, а кривца за распад таквог система увек се налази у снајама (женама синова или браће).

Породица 2 – Ужице

1. Радничку породицу која живи у својој кући у центру града чине отац и мајка са сином, снајом и унуком. Отац је дошао у град из села Љубиша на Златибору још као младић због запослења. И снаја је рођена на Златибору, а остали чланови у Ужицу. Оба мушкарца су квалификовани радници, а жене полукалифиkovане раднице. Отац и мајка су пензионери, син и снаја запосленi, а унuka је ученица. Породица се издржавала од пензија, плата и зараде коју син оствари приватним радом после радног времена у предузећу. И у овом случају имамо породичну заједницу родитеља и синовљеве породице. Скоро сви чланови домаћинства до-

ста су прилагођени градском начину живота, али су делимично сачували и неке старије норме и обичаје.

2. Послови око одржавања, поспремања и хигијене, припремања хране за укућане и друго, подељени су између свекрве и снаје, делом и унуке која још увек извршава налоге старијих укућана. Свекар је задужен да набавља потрепштине за домаћинство. Сталних задужења у кући једино нема син/супруг. Од њега се то, према речима његове супруге, и не очекује. Он за домаће послове ни нема времена и када би хтео да их обавља, зато што после редовног радног времена у предузећу, где је стално запослен, ради још и приватно. Једино што уради у кући су ситне поправке кућних апаратова и другог што зна и може.

Према мишљењу снаје, ауторитет домаћина припада свекру. Он се тако и понаша. Син и снаја обавезни су да се о свему значајнијем у вези са домаћинством договоре са свекром, да га обавесте о својим плановима и намерама. Одлуке не могу доносити независно од његовог мишљења, па и сагласности. Једино већи ауторитет имају супружници у односу на своје дете. О његовој социјализацији, куповини одеће, одређивању задужења за рад у кући, давању цепарца и другом, отац и мајка заједнички одлучују, без учешћа бабе и деде. Међутим, унука је обавезна да поштује и оно што јој наложе баба и деда, мада они настоје да јој не постављају неке посебне захтеве. Очигледна очуваност традиције огледа се у подели послова између мушкараца и жена, а посебно у ауторитету домаћина, односно деде/оца/свекра, без чије сагласности и одлуке ништа не може да се урадити. То значи да је у значајној мери очувана патријархалност и старији начин живота у породици.

3. Према изјави казивача, породичним домаћинством управља син. Међутим, како је у породици велики ауторитет оца, породицом стварно управљају заједно отац и син. Наиме, отац је на неки начин препустио руковођење, организацију и делатности породице сину, али како је он најстарији члан и најавторитативнија личност у кући, то се син обраћа њему за сагласност.

Осим куће у граду, породица има и комад земље и викендицу у снајином завичајном селу.

4. Жена/снаја у селу има родитеље које посећују просечно једном месечно. Контакти телефоном су знатно чешћи. О обради имања старају се родитељи, а кћерка и зет им повремено помогну

у обради пољопривредних култура. Ако некада има потребе, дају и новчану помоћ. У родном селу жена има још и стрица и његову породицу које такође повремено посећују, мада ови чешће долазе у град неким својим послом и тада их обавезно посете. И од њих породица добија пољопривредне производе.

Снаја ове породице живела је и одрасла у Ужицу са тетком. Сада са њом одржава свакодневну комуникацију, а посећује је неколико пута седмично. Пошто јој је тетка болесна, она обавља све набавке, стара се њој и пружа јој сваку другу помоћ.

Са удатом кћерком ове породице виђају се свакодневно јер станује у непосредном суседству. Са њом је уобичајена размена помоћи у раду и других услуга, па и новчане позајмице када је коме потребно. Овако се односе и према другим сродницима са којима одржавају блиске односе и често се виђају, а нарочито са онима који живе у близини па једни другима могу да помогну у свакодневним активностима.

Казивач је мишљења да сродницима свакако треба пружити помоћ, а нарочито ближим, оним до другог колена. И у овим одговорима види се очуваност старијих, можемо слободно рећи братственичких односа, какви су владали у динарској културној зони¹⁵.

5. Породица стално живи на окупу у својој кући. Са сродницима, нарочито онима који живе у Ужицу, често се састају и за таква окупљања није потребан неки посебан повод. Као и у већини других породица, постоји обавеза присуствања свадбама, сахранама, бабинама, славама и другим свечаностима и обредима које организују ближи сродници. Овде се види још један остатак солидарности какви важе и у родовском друштву, а примерен је и савременом друштвеном животу.

6. Снаја није унела у заједницу мираз зато што га није добила, а супругова породица није инсистирала на томе.

7. Казивач мисли да је за млади брачни пар најбоље да живи у сопственом домаћинству, али додаје сасвим себично "када су деца ту, лепо је и корисно бити заједно", мислећи при том на заједницу са родитељима једног од супружника у каквој и сами живе.

---

¹⁵ Види о зонама народне уметности Н. Пантелић, *Народна уметност Југославије*, Београд 1984, Издавач Југословенска ревија.

Породица 3 – Ужице

1. Муж, жена и њихово двоје деце, кћерка и син чине ову четворочлану породицу која живи у својој кући у центру града. Муж и жена имају средње образовање и запослени су, а деца су ученици. Породица се издржава од зарада супружника. Муж је рођен у насељу Бела Земља, удаљеном 7 км од Ужица, а жена у Сирогојну, док су деца рођена у Ужицу. Породица је до 1981. године живела у насељу Бела Земља.

2. Подела рада у кући је извршена тако што жена обавља већину домаћих послова. Супруг има задужење да цепа и уноси дрва у кућу. У ствари, подела радних улога извршена је према традиционалном схватању на "мушки" и "женске" послове. Послови који се сматрају тежим спадали би у мушки, а свакодневно одржавање куће, припремање хране и нега деце су женска обавеза. Према казивању, деца у овој породици немају стална задужења, већ им родитељи временено понешто одреде да ураде примерено њиховом узрасту.

3. Муж управља породичним домаћинством и породицом. До маће, кућне послове обавља жена, а муж је задужен за теже, тзв "мушки" послове. Жена је извршилац свакодневних послова. Она мора да их обавља одређеним редом и на начин за који супруг мисли да је исправан. "Зна се шта је добра домаћица", каже супруг, а то значи да ручак мора бити приправљен у одређено време, судови опрани, да муж има увек чисту и испеглану кошуљу и друго. Сада је јасно да и у овој породици има доста очуваних патријархалне традиције.

Од непокретне имовине породица има кућу у којој живи. У мужевљевом родном селу је имање и кућа (дедовина), коју ће муж наследити после очеве смрти. Свог дела имања у свом селу супруга ће се одрећи у корист брата који иначе тамо и живи.

Ауторитет припада домаћину. Он доноси одлуке, како оне у вези са функционисањем домаћинства, тако и одлуке о социјализацији деце. Према изјавама, супружници се о свему важнијем договарају, међутим, мужевљева реч је "старија", "у кући мора да постоји глава". Жена прихвата овакав начин вредновања улога и у кући се сви и понашају у складу са тим. Супруга нема право да доноси самосталне одлуке. Основни подаци нису одавале слику да се и у овој

породици појављују патријархални елементи понашања. Наиме, као и у већини породица подела послова на "мушке и женске" је изразита. Ауторитет по положају одређен је за најстаријег мушкарца. Ипак, у овој, као и у већини других испитиваних породица постоји и доста елемената прилагођавања условима живљења, у граду.

4. Домаћин у селу има родитеље који живе на породичном имању (дедовини). Син и снаја сваке суботе и недеље одлазе у село. Како је домаћин јединац, то се он са својом женом стара о родитељима, помажу им у свему. Раде на имању, брину се о здрављу родитеља, обављају послове у граду за њих, врше набавке које се морају обавити у граду, а пружају им и новчану помоћ. И домаћица има родитеље у свом родном селу, али како они живе са њеним братом, у ствари са њиховим сином и његовом породицом, од ње се очекује да их посећује и да помогне радом са мужем када могу. Она и њен супруг не пружају редовно ни радну нити финансијску помоћ њеним родитељима, већ само кад је неопходно, јер су више везани за мужевљеве родитеље. Тамо и улажу средства у одржавање имања јер је овај домаћин и једини наследник.

Са домаћичином тетком и течом у Ужицу одржавају блиске односе и размену помоћи у раду, јер су им они помогали када су градили кућу.

Од 1981. године сви чланови породице живе заједно.

Обавезна присуствовања сахранама, свадбама, испраћајима у војску, па славама и преславама сродника истовремено је и прилика да се са њима сртне, види и поразговара, али и обавеза јер ће се рођаци увредити.

Рођаци се окупљају у селу суботом и недељом, за време државних и неких верских празника и лети у време годишњих одмора.

Деца жениног брата проводе зимски распуст у овој породици.

6. Жена приликом удаје није унела у брак спрему (руво).

7. У овој породици, према изјави, васпитавају децу да поштују родитеље и старије, "да знају ред". Налоге родитеља деца морају без поговора да извршавају.

Између мужа и жене влада патријархалан однос; подела послова и улога је јасна и строга. Жена је домаћица и мајка, чији је основни задатак да се брине за кућу и децу, а муж "глава породице", чија реч у свакој ситуацији мора да се слуша и поштује.

8. Пожељан тип породице је нуклеарна породица, "слободнији си, нема свађа". Породица је од оснивања живела у сопственом домаћинству и онда кад су супружници још живели у селу.

Породица 4 – Ужице

1. Слично као и прва описана, тако и ова породица у Ужицу живи у приградском насељу, у делу приватне куће, нешто удаљеније од центра града. У делу исте куће у засебном домаћинству су родитељи са ожењеним старијим сином и двоје унучади, у ствари родитељи и старији брат домаћина чију породицу описујемо. Ову породицу чине муж, жена, кћерка и син. Супружници су средње образовани трговачки радници, запослени. Кћерка је ученица, а син је у време испитивања био новорођенче. Жена је рођена у Кремни, где је и провела детињство до поласка у средњу школу. Муж је рођен у Рибашевини, а убрзо су му родитељи прешли у Ужице. Деца су им рођена у Ужицу. Породица се издржава од примања супружника.

Мада није тако честа појава да млађи син заснива своју породицу изван заједнице са родитељима пре старијег брата, ипак се и то дешава. У Ужицу је ово већ друга таква породица. У време истраживања уочени су неки облици који указују на традиционалне односе, што ће се јасније видети у даљим излагањима грађе.

2. Већина послова у домаћинству подељена је између мужа и жене, у зависности од њиховог расположивог времена за рад у кући. У овој породици, за разлику од већине испитиваних, нема поделе улога и послова према полу на тзв. "мушки и женске". Ипак, припремање хране, као и прање рубља "на руке" обавља жена. Остале послове супружници обављају како ко стигне да уради. На пример, муж пере судове, а жена усисава прашину или обрнуто. Муж/отац припрема деци храну када жена ради у супротној смени од њега. У зависности од слободног времена, свакодневне набавке за домаћинство обављају и једно и друго. Больје речено, муж ради све послове у кући и обавља све обавезе док је жена на послу. О поправкама на и у кући стара се или их обавља муж. Свекрва им помогне тако што причува децу у међувремену док се једно од родитеља не врати са посла. За то је син и снаја

повремено награде куповином неког одевног предмета. Супружници ће заједнички донети одлуку о позајмљивању новца (узимању кредита), куповини опреме за домаћинство, евентуално набавци аутомобила, грађевинским радовима на кући и другом. Али када се ради о већим радовима на кући, договарају се и траже сагласност свекра и свекрве, као и брата и снаје, који живе под истим кровом. Заједничка брига родитеља је и социјализација деце, куповина одевних предмета, давање задужења деци за рад у кући, висина цепарца и сл.

Свекрва је раније настојала да се у породици очува традиционални приступ у подели послова и улога на "мушки" и "женске", што подразумева и то да највећи ауторитет има мушкарац, домаћин. Међутим, у овој породици међусобну поделу ауторитета супружници сматрају као нешто нормално у савременој породици. То је утицало на односе свекрве и снаје, па је повремено долазило до неспоразума и конфликтних ситуација. У међувремену свекрва је, колико-толико, прхиватила постојеће стање и мање се "меша" у односе између сина и снаје, па се тако боље и слаже са њима. Из изложеног је јасно да је у овој породици понашање примерено условима живота у граду и у томе се издваја од већине испитаних породица у Ужицу и у другим градовима. Супружници кажу да и већина њихових пријатеља, нарочито млађих брачних парова, има сличан став и мишљење као и они. Међутим, како смо до сада видели, ово је ипак изузетак: или се овај брачни пар креће у друштву истомишљеника или не познаје добро односе у другим породицама. Можда је наш избор био такав да доведе до погрешне слике о очуваности традиционалних елемената у породици у граду на крају 20. века. Међутим, накнадном провером смо утврдили да је ова породица ипак једна од малобројних породица у којима нема очигледних остатака традиционалног понашања.

3. Супружници заједнички воде породично домаћинство. Ни једно ни друго немају право сами да одлучују о важнијим стварима и већим издацима за домаћинство. Кућне послове, такође, обављају заједнички муж и жена, у зависности од расположивог времена за ту намену. Кћерка је укључена у домаће послове, она се стара о својим личним стварима и својој соби. Син је још мали да би могао помагати у домаћим пословима.

Породица нема непокретну имовину. Кућа у којој живе правно је још увек у власништву мужевљевог оца, "на њега се води". Жена ће наследити имање свога оца у свом родном селу на којем сада живе њени родитељи. Непокретном имовином, како кажу, располагали би заједнички, исто као и новцем и другим стварима које имају. Нико не би имао право самосталног располагања и отуђивања.

4. Обавезе према мужевљевим родитељима подељене су између овог сина и другог, старијег сина који живи са њима, и има према њима веће обавезе. Између овог сина и његове супруге долази и до несугласица зато што често супруга сматра да он није дужан посебно да се ангажује поред брата који је стално са родитељима, и да није дужан да испуњава њихове жеље. На пример, она мисли да је њен муж "дежурни шофер" својих родитеља јер син који је са њима не вози ауто. Сматра да муж треба више да води рачуна и стара се о својој породици и да се договора са женом да ли имају неки другачији план, а не увек да обавља послове на захтеве родитеља.

Домаћини родитељи живе у Кремни. Са супругом одлази код њих сваког другог викенда. Не одлазе сваког викенда јер су спречени управо њеним послом. Њен брат и сестра, који такође живе у Ужицу, иду код родитеља сваке суботе и недеље. Родитељи ређе долазе код њих јер јој је отац запослен. Супружници помажу у обради имања и зато добијају све польопривредне производе које узгајају на имању. И брат и сестра равноправно учествују у расподели польопривредних производа. Заједно са њеним, братом и сестром, улажу у адаптацију куће у Кремни. Иначе, када год одлази код родитеља у село она, кћерка, им увек понесе неки ситан поклон, као чарапе, мараму или им остави нешто новца.

Домаћин у завичајном селу на породичној имовини има бабу и стрица са породицом. Породица их ретко посећује, али за славу иду обавезно. Његов отац и брат заједнички се старају о мајци. Заједно са оцем и братом и снајом обрађује део имовине у селу. Улагања и коришћење производа је такође, заједничко. Међутим, породица је више окренута према жениној имовини у Кремни. Тамо више улажу рад и новац, па је и већа добит с те стране.

И муж и жена имају доста сродника у Ужицу (стричева, тета-ка, ујака и њихових потомака). Односе са сродницима одржавају

путем повремених посета. Некада су се чешће виђали, али се због повећаних обавеза сваког од њих сада ретко виђају, "од славе до славе". Међу сродницима постоји солидарност у помагању у раду и у позајмицама новца. На пример, када је породица правила ограду око куће сродници су им помогали, исто и приликом поправке куће, поправке аутомобила и другог. И ова породица, та-кође, помаже рођацима у сличним ситуацијама. Исто тако, једни за друге обављају послове у граду које могу боље да ураде од другога. Позајмице новца су уобичајене, "онај ко има увек да другоме". Док је похађала школу, жена је живела код свог стрица у Ужицу. Супругов стриш јој је помогао око запослења.

5. Породица стално живи заједно у једном делу породичне куће, како је већ речено, а у другом делу бораве свекар са женом и другим ожењеним сином, снахом и њиховом децом.

Обавеза окупљања већег броја сродника обавља се у истим приликама као и у другим породицама, без обзира на степен сродства, као и на то да ли се породична свечаност, односно ритуал одржава у Ужицу или у селу.

Рођаци се окупљају у женином завичајном селу за време годишњег одмора. Породица обавезно проводи део годишњег одмора у селу. У село дођу и браћа од стричева, а окупе се и други рођаци. У овом делу породица ипак одржава старије, традиционалне односе.

Родитељи домаћице још увек по обичају дају деци за рођендан по једно јагње.

6. Жена је као мираз донела ручне радове, ћилиме – сецаде. Како се види, ни у овој породици нису сасвим занемарени традицијом утврђена правила понашања. На овај начин се одржава континуитет са ранијим начином живота.

7. Муж каже да између супружника треба да влада однос равноправности и да је управо такав однос између њега и његове супруге.

8. Пожељан тип породице је брачни пар и њихова деца, дакле нуклеарна породица. Они су као млади брачни пар живели у заједници са мужевљевим родитељима, његовим братом и снајом, шест месеци. Жени је сметало да толики број људи живи заједно, а мужу није било згодно да се одмах одвоји. Иако се родитељи нису слагали да се одвоје, они су то ипак учинили и издвојили су се и физички и финансијски. Старији син остао је у заједници са

родитељима. Сада заједнички одржавају двориште. Радо помажу новчано о слави, заједнички улажу у одржавање куће као зграде, као и њено дозиђивање, помажу се и у кућним пословима, као што је велико спремање, а свекрва им помогне тако што чува децу када је то потребно.

Упркос тежњи мужа и жене у овој породици да се што више одвоје од старијих обичаја и навика, да се ослободе традиционалистичког у свом градском животу, што унеколико и успевају, везаност за село доприноси да спонтано у свом понашању чувају и неке традицијом уврежене навике: одржавају неку врсту мобе у већим пословима, блиске су им и друге врсте солидарности, одржавање породичних скупова о породичним празницима, и друго.

Породица 5 – Ужице

1. И ова четворочлана породица живи у својој кући у центру града. Породично домаћинство чине муж, жена, син и кћерка. Муж је висококвалификовани радник, жена има вишу стручну спрему, кћерка високу, а син је приучени радник. Сви су запослени и издржавају се од зарада. Муж је рођен у Годњеву код Косјерића, жена у Злакуси код Пожеге, где су и одрасли, док су њихови кћерка и син рођени у Ужицу. Родитељи мужа теже да одрже традиционалне норме понашања у животу ове породице. Њихова деца теже да што више буду прилагођена начину живота у граду. Син је чак унеколико отуђен, и у извесној мери у сукобу са друштвеним нормама због своје плаховите природе.

2. Домаћица обавља готово све породичне и кућне послове отако јој се супруг разболео. Домаћин доноси одлуке о свим већим издаћима, иако жена, према исказима, има право да самостално одлучује јер сама све ради у кући. Она то, међутим, не жели. Тако је муж/отац у знатној мери сачувао ауторитет главе породице. Син нема сталних обавеза у кући, а кћерка у домаћим пословима помогне када се од ње нешто затражи. У време када је студирала није имала никаквих обавеза, па је та навика остала. Патријархалност је и овде, макар делом сачувана кроз одржавање ауторитета оца као старешине (главе) породице, али и још у неким показатељима.

3. Према казивању, супружници заједнички управљају породичним домаћинством. Ипак, чињеница да муж доноси све важније одлуке и да има велики ауторитет намеће питање ко стварно руководи породицом. Несумњиво то је домаћин, док је домаћица више организатор. Супруга обавља готово сама све послове у кући. Ипак, и кћерка унеколико учествује јер извршава налоге мајке. Муж је болестан и нема задужења, нити се упутиће у кућне послове. Син никада није учествовао у кућним пословима.

Породица нема непокретну имовину осим куће у којој живи. Супруг, заједно са својим братом и сестром, одрекао се свог дела имања (дедовине) у родном селу у корист стрица и његовог сина који су остали да живе у селу. И супруга се заједно са сестрама одрекла свога дела наследства у корист браће. Породичном имовином, кућом, нико од чланова породице не може самостално да располаже, односно да је отуђи, "то ће једног дана припасти деци".

4. Домаћин ове породице има у селу стрица и његову породицу, стрину, брата од стрица и снају. Посећују се неколико пута годишње, о слави увек иду у село код родбине. Када иду у село редовно носе поклоне за сроднике. Не учествују у убирању и коришћењу плодова са имања.

И у женино родно село породица одлази само неколико пута годишње, а део годишњег одмора супружници обавезно тамо проведу. На породичном имању живи брат са својом породицом. Не учествују у финансијском одржавању имовине, али преко лета помажу у пољопривредним радовима, а заузврат им брат и снаја сваке године дају "посек" (обично је то свиња) за зиму. Они им закољу свињу да имају меса током скоро целе зиме.

Три рођака из села били су код њих "на стану" по годину дана док се, како кажу, "нису снашли".

Породица има рођака и у Ужицу па са њима одржавају близке односе, често се узајамно посећују, а још чешће комуницирају телефоном. Уобичајено је да се помажу међусобно када је то потребно. Позајмљују новац једни другима и дају радну снагу за веће послове које треба обавити у одређеном року, у ствари иду једни код других на мобу. То је свакако карактеристично за сељачко друштво и традиционалне односе међу сродницима. Кажу, "kad је некоме тешко, ту смо".

5. Као и већина испитиваних породица сви живе заједно у својој кући и исто тако обавезно присуствују свадбама (женидбеним ритуалима) ближих рођака (до трећег, четвртог колена), без обзира да ли живе у Ужицу или у неком другом месту. Сахрани сродника се присуствује без обзира на степен сродства ако је неко из породице позван. На сахрану се у Ужицу позива, односно по некоме се поручи да дође родбина. Такође, на помен код ближе родбине, посебно ако им је јављено, обавезно се оде. Овако се поступа и код испраћаја младића у војску.

На славу у село обавезно иду и код мужевљеве и код женине родбине. Сродници се још окупљају лети у женином завичају у којем породица и породице жениних сестара и других рођака проводе годишњи одмор. Ово је занимљив облик одржавања рођачких односа, који нисмо забележили у овом облику на другим mestима.

6. Жена није имала мираза када се удала.

8. На питање о пожељном типу породице, казивачи су нам одговорили да би за своју децу и њихове породице желели да су у заједници са родитељима, али да имају пуну самосталност да одлуче како мисле да је најбоље. И у овом детаљу, жељи да деца живе у заједници са родитељима, види се да још није потпуно превазиђено мишљење да се некада, у већим породичним заједницама, у ствари задругама, боље живело.

Породица 6 – Ужице

1. Породица има кућу у делу града званом Ђађевина, а чине је муж, жена и две одрасле неудате кћерке. Муж је квалификовани возач у пензији, жена има основну школу и домаћица је. Старија кћерка је квалификована радница, а млађа учитељица, обе запослене. Породица се издржава од плате и очеве пензије, али кћерке задржавају део својих зарада за личне потребе. Отац је дошао из Кремне, а мајка из једног села код Рудог (данас у Републици српској, Босна и Херцеговина). Кћерке су рођене у Ужицу.

У време истраживања уочене су неке особине карактеристичне за понашање у породици са очуваним остацима традиционалних схватања.

2. Домаћи послови у кући подељени су између мајке и кћерки. Током седмице, радним даном, мајка припрема храну, а суботом и недељом ту обавезу преузимају кћерке. Оне су преузеле и одржавање - чишћење, прање, пеглање и остале кућне послове. Расподела послова између њих зависи од њиховог међусобног договора и расположивог времена. Отац/домаћин обавља свакодневне набавке хране и других потреба, доноси дрва и угљ, ложи ватру. У кући још обавља све потребне поправке апарате и других ствари. Он је, како каже једна од кћерки, "мајстор у кући", или зато никада не ради "женске" послове.

О већим новчаним издацима (набавкама опреме, кредиту за кућу или друге ствари) договором одлучују сви укућани. Ипак, одлучујућа реч о радовима и поправкама на кући препуштена је оцу. О набавкама кућних апаратова и друге опреме коначну одлуку обично доноси мајка, а о тим стварима самостално одлучују и кћерке, ако оне финансирају набавку.

Како је већ претходно речено, у породици постоје извесни трагови традиционалног понашања, као што су подела послова и улога, ауторитет оца, макар делимичан. Ипак, у многим другим стварима значајно је присутна свест житеља града, што је присутно и код већине породица које су испитиване.

3. Према изјави једне од кћерки, мајка управља породичним домаћинством. Она самостално одлучује о свакодневним потребама и распораже новцем за њихово подмиривање. Али, како нема право да самостално доноси одлуке о важнијим стварима и већим издацима за домаћинство, већ мора да добије сагласност првенствено од супруга, а затим и од кћерки, види се да стварно не управља породицом самостално.

Послови у кући подељени су између мајке и кћерки према њиховом нахођењу. Поспремање у кући, одржавање хигијене и друге послове углавном обављају кћерке, а распоред зависи од њиховог договора и слободног времена. Отац/супруг се не меша у "женске" кућне послове, он је задужен да води бригу о "тежим" пословима и поправкама у кући и на кући.

Породица живи у породичној кући са две етаже, коју су заједнички стекли, мада се имовина води на оца. Старијој кћерки отац је завештао приземље, а спрат је предвиђен да припадне другој

кћерки. Иначе, отац се одрекао свог дела имовине у родном селу у корист брата који је остао да живи на том имању. Отац и мајка заједнички располажу очевом пензијом. Мајка самостално располаже новцем намењеним за свакодневне потребе и набавке. Кћерке располажу својим платама, али учествују у плаћању месечних издатака за комуналације. Оне не одвајају посебно новац за исхрану, али повремено купују намирнице за целу породицу као и друге потребне ствари. За веће издатке, као што је куповина опреме за домаћинство или поправка куће са по једном трећином учествују родитељи и кћерке. Јако се један део куће води на оца а други на старију кћерку, у породици сматрају да нико нема право самостално да отуђи ништа јер је то породична кућа, односно имовина.

4. Домаћин и његова браћа одрекли су се имовине у корист (у време истраживања био је покојни) брата који је остао на имању. Сада имовином газдује стрина и њени синови који ће и наследити оца. Породица иде у посету у завичај неколико пута годишње. Ни на који начин не учествују у одржавању имања, то чине наследници. Родбина из села пошаље им повремено нешто од пољопривредних производа преко рођака. И стрина обавезно нешто спреми да понесу када јој дођу у посету. Онај ко иде у село редовно понесе неки ситан пригодни поклон за стрину.

Са сродницима у Ужицу (брат домаћина и два брата од стрице, сви ожењени) породица одржава ближе односе. Често разменjuју посете, а повезаност са овим рођацима огледа се и у пружању сваке врсте помоћи када је потребна.

5. Као и већина других породица, тако и чланови ове стално живе заједно.

Исто као и у другим породицама сродници се у највећем броју окупљају на свадбама и сахранама неког од родбине. А чланови ове породице одлазе и на дечије рођендане код рођака који живе у Ужицу.

Старија кћерка је разведена, вратила се код родитеља и сада ту живи.

7. Домаћица је, иначе, веома блиска са својим сестрама, пове-равају се једна другој и у њиховом односу никада није било никаквих проблема.

8. Када се млађа кћерка буде удала живеће у сопственом до-маћинству, она не жели да буде у заједници ни са својим, нити са мужевљевим родитељима.

Према мишљењу ове породице, најбоља је породица муж и жена са њиховом децом. Како наводе кћерке: "да почнемо сами и да се помучимо, али да знамо да смо заједнички стицали, ...због слободе је боље да бар годину – две дана будемо сами док се не привикнемо једно на друго".

Ипак, ова породица је више него неке друге прилагођена начину живота у граду, и поред извесних трагова традиционалних остатака, како је у време истраживања испитивач закључио.

Породица 7 – Ужице

1. У својој кући, у центру града, живи породица која је у време истраживања имала следећи састав: мајка удовица, без школе, домаћица је у кући, кћерка је квалификована радница, запослена, а њен муж (зет у кући) има средње образовање и такође је запослен. Деца, кћерка и син, су ученици. Мајка је са покојним мужем дошла у Ужице 1953. године са Златибора. Она је пореклом из Сребренице, одакле је њена породица у ужички крај пребегла 1941. године. У Ужице су преселили због запослења у индустрији јер је мужевљева породица била сиромашна и нису могли да живе од земље коју су имали. Породица се издржава од мајчине породичне пензије, примања кћерке и зета, и нешто прихода од кћеркиног приватног кројачког рада који обавља и код куће. За време истраживања уочене су неке одлике које су карактеристичне за старије социјалне односе у породици, што се може тумачити пореклом мајке и тиме што је живела у породичној задрузи до преласка у Ужице. Уз ово треба додати и чинјеницу да кћеркиног мужа представљају као "зета у кући".

2. У овој породици "женске" послове (поспремање куће, спремање хране и друго) обављају мајка и кћерка онако како се договоре. Катkad се и зет "умеша" у спремање оброка. Он је конобар по професији па му тај посао није стран. Иначе, он не ради друге "женске" послове, осим што понекад помогне женама када му су-

пруга обавља кројачке услуге. Стара се још и о поправкама у кући. И деца имају своја мања задужења. По налогу родитеља иду у мање куповине. Кћерку подучавају да поспрема по кући, да опере судове и друго. Од сина се не очекује много јер је још мали да би имао стално задужење. О већим финансијским издацима (узимању кредита - задужењима, куповини опреме и сл.) супружници доносе одлуке заједнички. О трошковима обично само разговарају са мајком/таштом. Она им је препустила одлучивање. Бригу о васпитању деце и уопште њиховој социјализацији, родитељи заједнички сносе. И поред порекла које даје добру основу за одржавање традиционалних обичаја и односа, мужа који је "зет у кући", мало је трагова понашања који указују на остатке патријархалних односа.

3. Породичним домаћинством управљају кћерка и зет. Послови у кући највећим делом су распоређени између кћерке и мајке. Мајка припрема храну, а остale "женске" кућне послове раде пре-ма договору зависно од кћеркиног слободног времена. Њих две обављају ове послове без мешања кћеркиног мужа, осим што понекад зет/муж припреми неки оброк. Али, супруг ипак очекује да послови буду добро и на време обављени. По налогу одраслих, послове обављају још унука и унук. Унука је према узрасту укључена у кућне послове - чишћења и поспремања стана. Од унука се очекује да оде у куповину када му се то наложи.

Породична кућа у власништву је кћерке. Она ће као сувласника уписати и свога мужа/зета у кући. Имање, очевина, земља у селу, је подељена између кћерке/жене и њене сестре, и оне са тим самостално располажу. Породица, истина, не користи ту имовину, али нема намеру ни да је отуђи: "Нек стоји, леба не једе."

У овој породици се огледају и принципи који су уобичајени за домазетске бракове у сеоском друштву. Домаћин (зет у кући) у родном селу има мајку која живи сама без сталних извора прихода. Он као син и његова сестра набављају мајци све што јој је потребно, плаћају порез на имовину, као и издатке око обраде имања. Он посечује мајку сваког викенда и одлази кад јој нешто треба да се ради на имању. Снаја ређе одлази у село, углавном кад има каквог посла. За славу увек она све припреми и однесе свекрви. У селу прославе мужевљеву славу заједно са свекрвом. Син/зет у кући користи пољопривредне производе са имања које произведе.

Домаћинова сестра је удата и живи у Врелима код Севојна, а ради у Ужицу. Са њом се виђају најмање једном до два пута седмично, а у сталном су телефонском контакту. Сестрић му живи у Ужицу и с њиме породица одржава ближе односе. Док је ишао у школу становао је и хранио се код њих, без накнаде, али његови су слали храну и друге пољопривредне производе породици. Са сестрама које живе у Босни домаћин одржава везу телефоном и одлази код њих једном до два пута годишње, или оне дођу код њега. Осим код кћерке и сестара, казивач, вели, код рођака у посете не одлази "празне руке", и вајка се да "та скупоћа оће да нас раздвоји" од родбине.

На имању покојног оца домаћинове супруге нема никога и не користе га, "стоји празно", веле, "нека стоји, требаће". Али зато, како је већ речено, улажу и обрађују имање у родном селу домаћина.

5. У време истраживања сви чланови породичног домаћинства су живели заједно.

Кћерка и зет су првих година брака живели у свом домаћинству, али су их економски разлози натерали да живе заједно са женином мајком.

Окупљања сродника обављају се као и у другим породицама о породичним свечаностима. Тако чланови породице обавезно присуствују свадбама и сахранама рођака без обзира на географску удаљеност места и на материјалне издатке које такав догађај изискује, посебно ако је у питању ближи рођак. На дечије рођендане долазе углавном рођаци из Ужица и који не живе далеко од града, као и комшије и пријатељи.

6. Кћерка је од оца наследила део имовине у његовом родном селу, а друга половина припада је њеној сестри јер није било мушких наследника, браће. Када су се удавале, ни мајка на кћерка нису имале мираз.

Иако је породица доста прилагођена животу у граду, ипак је сачувала и неке одлике традиционалних односа. Мајка, као најстарији члан сачувала је највише стarih патријархалних особина. Али и остали чланови породице су их, иако у мањој мери, ипак очували, макар као нешто што припада прошлости.

Породица 8 – Ужице

1. Брачни пар који станује у својој кући у насељу Сењак раније је живео у већем породичном домаћинству, а сада су непотпуна породица. Муж има вишу спрему и у пензији је, а жена са основним образовањем ради као спремачица. Обоје су из села Дрежник, 16 километара од Ужица. Пензија и плата су им основни приходи за издржавање. До 1959. године, када су доселили у Ужице, живели су шест година у "заједници" са мужевљевом бабом, оцем и мајком, три његова брата и две снаје. Живели су у Дрежнику у време истраживања. Имају и две кћерке, које су се у међувремену удале. Једна је била рођена у селу, а друга у Ужицу. Одвојили су се из заједнице (задруге) због сиромашног стања породице и прешли у град ради запослења. Свакако, у овој сада непотпуној породици, која је живела одређено време у породичној задрузи постоје, макар у свести, остаци патријархалног живота.

2. "Кућевне" послове обавља само жена. Када раде неке поправке на кући онда жена обавља и део физичких послова заједно са мужем. Пре удаје кћерки домаће послове обављали су женски чланови домаћинства. За кћерке мајка каже: „Имам добру и послушну дешу“. А према мишљењу родитеља, добра и поштена девојка је она која има "право девојачко владање". Не може у свакаквом друштву да се налази и појављује, не може да долази кући у касне вечерње сате. "Кћерке су кући долазиле до пола десет (увече) све док се нису удале. Оне су се доста бојале оца, није било речи да доведу момка у кућу." Мајка је мишљења да се треба чувати завидних и лоших другарица које могу намерно "да наведу на лош пут".

Све важније одлуке у вези функционисања породице, као и о већим издацима и набавкама, коначно и беспоговорно доноси муж. Ипак, претходно супружници разговарају, а уколико се не сагласе, жена приhvата мужевљеву одлуку. Она вели: "Он је школованији, а и човек је, сложим се, нема друге". Жена никада није ни покушала да промени поделу улога и послова у кући, већ сматра да је то уобичајено и нормално стање.

Изразито традиционално понашање које су понели из породичне задруге у којој су живели до преласка у Ужице још се од-

ражава у понашању и свести чланова ове породице, што недвосмислено потврђују искази мужа и жене.

3. Муж/домаћин управља домаћинством и доноси све важније одлуке за породицу, њено функционисање и делатности. Иначе, већину кућних послова обавља само жена, супруг нема задужења у кући. Супруга настоји да као "свака права домаћица" обавља домаће послове и тако задовољи мужевљева очекивања.

Породица као стечену имовину има кућу у Ужицу у којој живи. Кућу ће оставити унуку као наследнику породичног имени и традиције. Унуке ће се, рачунају, удати и са мужем стицати имовину. У родном селу муж има 9 ари земље коју му је оставио отац. Иначе, на очевини у селу живи његов брат. На овом невеликом имању жеље да подигну кућу у којој би живели када жена оде у пензију. Жена нема имовине, она и њене четири сестре одрекле су се наследства у корист двојице браће, који истина не живе у селу већ у Ужицу, али "излазе горе", што значи да унеколико користе ту имовину. И у овој породици се одражавају традиционални обичаји око наслеђивања породичне имовине, што је скоро била општа појава у Србији све до најновијег времена, па и данас се на много места још одржава.

Муж у родном селу има мајку и ожењеног брата који је запослен у Ужицу.

Ретко посећују рођаке у селу јер "трошкови су довели до не-посећивања, ништа друго". Овде се мисли на финансијске издатке за поклоне рођацима, просто је постало правило да се "не иде празне руке" у посету рођацима у село. Жена у истом селу има две удате сестре. На имању нема никога јер су родитељи умрли, а њих пет сестара су се одрекле свог дела имовине у корист браће (двојице), који иначе живе у Ужицу, а само повремено "излазе горе" у село.

Породица у селу има 9 ари земље коју је мужевљев отац преписао за живота сину. Сада планирају да на "плацу" сазидају кућу у којој ће становати кад и жена оде у пензију. Посете родбини у селу су повремене. Чешће се састају са мужевљевим рођацима. Када оду у село родбини помогну око куће и имања. Поклони сродницима се носе обавезно. Иначе, пољопривредне производе из села не добијају, родбина је давала јетрвама које нису биле запослене, а њих су обоје у време истраживања радили.

Док су били живи женини родитељи, супружници су им помагали у обради и заузврат добијали све пољопривредне производе које су гајили.

Муж је помогао брату из села да се запосли у Ужицу. Такође, домаћинов братанац из села станововао је код ове породице 3 године, док се школовао. А пре њега код њих је живео женин сестрић из села, у време када је почeo да ради у Ужицу и није могao да нађe стан.

Супружници се најчешће виђају са својим удатим кћерима и њиховим породицама. Једна живи у Ужицу, а друга у Севојну. Са женином сестром и два брата који живе са породицама у Ужицу посећују се у просеку једанпут седмично. За односе са свим овим сродницима уобичајена је размена радне и сваке друге помоћи, као и новчане позајмице. Ово нарочито долази до изражaja у кризним ситуацијама. Женина браћа су занатлије и помогли су им властитим радом и финансијски када су зидали кућу. Када су после тога браћа зидала куће и муж и жена ишли су да им помажу. Када је породица 1959. године доселила у Ужице, велику помоћ им је пружио мужевљев брат и његова супруга, који су раније прешли да живе у граду. Када су преселили у град живели су више од годину дана код брата и снаје, а они су их и новчано помагали.

5. Као и многе друге породице и ова стално живи у својој кући. Као и друге породице одлазе на породичне свечаности, весеља и жалост. "Кад си позван идеш обавезно", без обзира на степен сродства и удаљеност сродника. Ближим сродницима се на свадбу и за сахрану носи прилог: торта, патишпањ, флаша вина, брав, или се да у новцу у вредности брава. Породица је кћеркама правила примерену свадбу: "праву девојачку...иде девојка из куће, то мора да се обележи. Било је 350 људи, сва родбина је била до трећег колена. Нисмо удали ћерке тек тако, да се каже да само иду".

Приликом удаје жена је донела "руво", "више него за један кревет". Том приликом је донела и одећу – народну ношњу, и у мираз 60 хиљада динара. Како тврде, за сваку девојку се давало мало паре, а ако је девојка лепа, радна и поштена, и лако обавља пољопривредне послове, сви је воле за снају. Женин брат је постављао питање поводом њеног мираза и изјављивао: "Ја не дам ни динар за моју сестру". Кћерке нису ништа однеле у мираз. "Диплома им је мираз". Старијој кћерки су од новца добијеног од

сватова купили регал и тросяд, а млађој су узели машину за прање веша и стерео уређај.

7. Односе супружника одликује строга подела послова и улога. И у овом случају муж је тај који је ауторитет у свим сферама породичног живота. Жена не доживљава однос према мужу као неравноправан, чак га сматра веома хармоничним и равноправним, у ствари правичним.

Породица 9 – Ужице

1. Породицу чине отац, мајка и пунолетни син. Они живе у својој кући у центру Ужица, у ствари у половини куће у приземљу. У другој половини живи домаћинов брат са његовом породицом. Отац и мајка су рођени и одрасли у селу. Отац је из села у близини Чајетине, а мајка из Добросаваца на Златибору. Син је рођен у Ужицу. Отац је висококвалификовани радник, син је квалификовани радник, а мајка има само основну школу. Сви су запослени и издржавају се од зарада. И за ову породицу није јасно у којој мери су очувани остаци патријархалних схватања породичног живота.

2. Супруга/мајка припрема храну и ради већину домаћих послова. Муж и син повремено оперу судове, оду у набавку намирница или очисте кућу усисивачем. Син одржава и ред у својој соби. Мушки посао је и старање о поправкама на кући и о одржавању кућних инсталација и апарата.

Муж и жена споразумно одлучују о већим поправкама куће и куповинама опреме за домаћинство. Син обично није заинтересован и не меша се у одлучивање.

Мада су и муж и жена доселили у Ужице из села, у овој малој радничкој породици сасвим бледе трагови традицијом утврђених односа. На ово је вероватно утицало и то што су издвојени из средине којој су некада припадали, и у време истраживања су живели као већина нуклеарних породица у граду. Уз све ово, свакако је значајно и професионално ангажовање сва три члана породице.

4. Жена има маћеху у родном селу, повремено је посећује или се њен брат више стара о њој јер је имење намењено њему. Њих четири сестре ће се одрећи свог дела у његову корист, како је већ

убичајено. Ово показује колико је тешко раскинути окове традиционалног понашања. Иако је породица у својим личним односима у својој кући рашчистила са многим старијим навикама, у спољним односима то не може лако да учини, већ се понаша на начин како друштвена околина захтева. Још нису били у стању да се дистанцирају од понашања већине.

Жена у Ужицу има три сестре и са њима одржава добре односе и виђају се скоро сваке седмице. Са удатом кћерком која живи у приземљу исте зграде имају добар однос и размену помоћи и услуга.

Муж има три брата и три сестре у Ужицу. Један брат живи у другом делу породичне куће, док су друга двојица у комшију. Једни другима пружају сваку врсту помоћи, од рада до позајмица новца.

Жена је по доласку у Ужице живела код удате сестре. Из њене куће се и удала. Муж је живео код свог брата до женидбе.

Иначе, сродници су овој породици помогли при налажењу послана. Женин ујак је помогао и њој и сину да дођу до запослења.

Супружници заједно управљају породичним домаћинством. Кућне послове води и обавља домаћица, а помажу јој супруг и син. Они оперу судове, усисају прашину усисивачем, одлазе у куповину за набавку свакодневних потреби. Кућа у којој живе заједничка је породична имовина. Ова породица представља једну од малобројних испитаних породица у којој се понашају знатно више примерено начину живота у граду, са мало остатака патријархалности у међусобним односима. Ту пре свега, мислим, на наслеђивање породичног имања од стране жене. И у овој породици супруга ће се одрећи наслеђа у корист мушких наследника јер то је уобичајени начин понашања наслеђен из прошлости.

5. Као и остале испитиване породице и ова живи стално заједно у делу породичне куће.

Чланови породичног домаћинства обавезно присуствују сродничким прославама, свечаностима и ритуалима. Браћа и сестре се окупљају за време државних празника и за Нову годину, код некога од сестара или браће. Са женином својтом супружници проводе део годишњег одмора у селу. И ове навике делом произилазе из наслеђених патријархалних односа.

8. Домаћица мисли да је најбољи облик породице појединачна брачна породица, "јер млади имају различит начин живота".

4. ИСПИТИВАЊЕ ПОРОДИЦЕ У БОРУ – ОДГОВОРИ НА ПИТАЊА

Од десет испитиваних породица у Бору, у време истраживања пет је живело у друштвеним становима или вишеспратним зградама за становање на ужем подручју града, а пет је становало у својим породичним кућама на периферији где је знатно више нових насељеника од којих су велика већина из шире околине Пирота и Калне (већином из Бузака, предео између Књажевца и Пирота на падинама Старе планине). Они су били први који су почели у новије време овде да купују имања и да се настањују, и исто времено унеколико урбанизују овај простор и укључују се у градски живот Бора, првенствено преко запошљавања у рударству и индустрији, а затим и у другим делатностима. Јасно је да се овде ради о првој и другој генерацији досељеника који су тек овде постали становници града. Знатан број њих су још увек у многоме на прелазу из сељачког у градски слој житеља. У Слатинском насељу на периферији града живи пет породица у својим кућама са мањом или већом окућницом у приватној својини, где гаје повртарске и друге пољопривредне културе, поједини и по неко грло стоке. Неколико кућа "староседелаца" налази се на наследним, правим пољопривредним имањима. Прва група од пет породица живи углавном на начин уобичајен за живот у граду, мада неке одржавају доста чврсте везе са сродницима у селу. Друга група од пет породица могла би се сврстати у мешовита урбano-рурална домаћинства. Иначе, Слатинско насеље је настало на основу дивље градње, као приградско насеље на прилазу граду са источне стране. Пре извесног времена и ово насеље је обухваћено урбанистичким планом и у време истраживања је било саставни део града. Међутим, по структури и занимању његових становника, што подразумева начин живота, непосредно друштвено порекло и допунске изворе прихода, овај део града имао је и још увек има

значајне одлике сеоског, односно, аграрног насеља. Ту није било изграђених већих зграда са више станова, све куће су са окућницом, у породичној, приватној својини. Већина домаћинстава у овом насељу мешовитог је карактера у погледу занимања и стицања средстава за живот. Скоро све породице имају запослене чланове на разним пословима у граду или су пензионерске. Производи добијени из повртњака умањују издатке за исхрану породице, а њихова продаја, углавном на пијаци у Бору, представљала је допунски или паралелан извор прихода.

На простору данашњег Слатинског насеља до краја пете деценије 20. века била су само имања неколико "староседелачких" породица влашког порекла. Од тог времена све се убрзано променило.

Породица I – Бор

1. Мала породица, коју су у време истраживања чинили отац, мајка и кћерка, живела је у друштвеном стану. Имају и другу, удату кћерку.

Отац је дошао из села Босиока у близини границе са Бугарском и има средње образовање. Мајка има високо образовање. Обоје су запослени и прва су генерација која живи у граду. Кћерка је студент, у Бору. Породица се издржава углавном од прихода супружника.

2. "Женске" послове по мишљењу мужа треба да обавља жена, односно женска чељад у домаћинству. Муж неће ништа од "женских" послова урадити чак и када је жена одсутна или болесна. Обично је замени кћерка или дође удата кћерка да помогне. Жена није сагласна са таквим ставом супруга, мисли да послове у кући треба заједнички да обављају, међутим, није у стању да промени односе у подели послова у кући. Муж се углавном стара о исплатама и утрошку новца, поправкама и другим пословима за које се мисли да више припадају мушкарцима. На овај начин у одређеном смислу одржава и ауторитет старешине домаћинства. Ипак, важније одлуке за породицу – домаћинство, заједнички доносе муж и жена. И поред настојања оца да одржи ауторитет старешине у породици, мајка је већи ауторитет и за неудату и за удату кћер.

Да постоје одређени остаци у понашању јасно је изражено у строгој подели послова на "мушки и женске", као и у настојањима оца да одржи ауторитет старешине по положају. То се није могло закључити на основу састава породице, образовања, егзистенције и другог.

3. Супружници заједнички управљају домаћинством. Жена организује и одлучује о свакодневним потребама и набавкама, самостално располаже новцем за исхрану и за текуће потребе. О другим, већим трошковима и потребама домаћинства супружници заједно одлучују.

Кућне послове жена/мајка обавља уз кћеркину помоћ. Она мора да оправда очекивања супруга да је "добра домаћица".

Породица нема непокретну имовину. О утрошку већих суми од породичног новца споразумно одлучују.

4. Родитељи мужа нису живи, а женини обитавају у селу у близини Бора. Кћерка и зет их посећују сваког викенда, а када су болесни и чешће. Помажу им тако што раде на имању, а по потреби им пружају и финансијску помоћ. Зато са имања добијају све пљојпривредне производе које гаје.

Старање о родитељима распоређено је између кћерке и сина и њихових породица. Иначе, они сви живе у Бору. Свако од њих у зависности од слободног времена, углавном наизменично, стара се о родитељима.

Муж нема родбине у селу у којем се родио па тамо и не одлази.

Односи са породицом уdate кћерке, која такође живи у Бору, али у сопственом домаћинству, су блиски, уз стално давање и примање примерене помоћи и услуга. Исто такви односи владају и са породицом жениног брата. Са овим сродницима породица се виђа неколико пута седмично, отворено разговарају о свему, саветују се међусобно, па постоји и висок степен међусобног познавања сваког о сваком од њих, о животним проблемима и намерама.

Мајка и кћерка помажу једна другој у обављању домаћих послова, као што су велико спремање, реновирање стана и друго. Мајка и млађа сестра више помажу уdatoj кћери/сестри него што се очекује да она помогне њима. Повремено обављају и куповине једна за другу. Давање и примање новчаних и других позајмица кћерки и братовљевој породици је уобичајено.

Са мужевим братом и сестром, који су са породицама такође у Бору, ређе севиђају јер су више окренути односима са жениним сродницима. Међутим, према изјавама, и од њих би затражили или им пружили сваку врсту помоћи ако би била потребна.

5. У друштвеном стану сви чланови породице живе стално заједно. Најближи сродници (кћерка са зетом и децом, женини брат и снаја), често се окупљају викендом и о празницима у селу код родитеља домаћице. Уобичајено је и повремено окупљање код некога од поменутих сродника у Бору. Са већином сродника чланови породице севиђају у уобичајеним приликама, на породичним свечаностима, весељима и у данима жалости.

7. До већих неслагања између мужа и жене долази зато што муж неће ништа да ради у кући. Како она каже, да није прихватила све сама да ради, могла је одавно да се разведе или да се стално свађа. Ипак, жена за свог мужа каже да је "добрар човек" и да са њим нема других проблема осим што неће да јој помогне у кућним пословима.

8. Супруга сматра да је пожељан облик породице проширења породица, тј. родитељи са удатом кћерком или ожењеним сином. Каže да је тако лепше и лакше живети, "увек је неко ту". Супруг мисли сасвим различито, према његовом мишљењу, боље је живети у ужој, брачној породици, зато што свако може да "има свој мир".

Јасно је да и у овој породици, која је доста прилагођена животу у граду, постоје одређени елементи традиционалног понашања, што нарочито долази до изражaja у понашању домаћина, у томе што не ради ништа од домаћих, тзв. женских послова, у испомагању жене и кћерки, што подсећа на мобу. Муж је знатно конзервативнији у односу на супругу.

Породица 2 – Бор

1. У породици су муж, рођен у Блацу (Топлица), супруга из Жагубице и два сина који су рођени у Бору. Муж има средње музичко образовање, а супруга високо (педагог) и обаје су запослени. Старији син је у време истраживања био студент, а млађи средњошколац. Супружници су дошли у Бор из варошица које су

имале сличну структуру становника као Бор, али су биле неразвијеније. И Бор је млад град, не толико по броју становника колико по начину живота у њему, и то упркос томе што је факултетски град. Све је у њему било провинцијско и подређено рударству и металургији. Такорећи, тек је почeo да се развија. Иако има изграђених више десетина вишеспратница, прави процес урбанизације започет је тек после Другог светског рата.

Судећи само на основу образовања чланова домаћинства, стицања средстава за живот као и начина организације живота у кући, рекло би се да има релативно мало елемената карактеристичних за очуваност традиције.

2. И у овој породици жена/мајка обавља домаћичке, "женске" послове. Мајка се старала о одгоју и васпитавању деце, као и о њиховом школовању. Муж је у томе мање учествовао. Супруг и синови раде теже физичке послове, а и мајци помогну у неким њеним тежим пословима. Муж води и домаће финансије, а синовима је одредио дужност да поспремају и чисте своју собу и да не раде друге "женске послове". Његов ауторитет у односу на жену огледа се посебно у томе што доноси важније одлуке и даје сагласност о жениним одсуствовањима из куће: о путовањима, чак и оним службеног карактера, о изласцима и присуствовању састанцима са припадницима генерације. Сматра, ипак, да о свему договорно треба одлучити и поштовати жеље брачног друга. Међутим, супружници стварно заједнички одлучују о издацима веће вредности, куповини опреме за домаћинство, поправкама куће, позајмљивању новца (кредитима), набавкама одеће, школовању синова и другом.

И за ову породицу ништа одређено није могло да се каже на бази основних питања. Међутим, сада је јасно, иако се ради о образованим људима, да постоји скоро строга подела рада на "мушке и женске" послове, муж/отац је готово апсолутни ауторитет и према жени и према деци.

3. Послови у кући су подељени између чланова домаћинства. До маћица обавља све послове у кући (кува, одржава чистоћу, поспрема и друго). Синови одржавају и поспремају своју собу. Домаћин се стара о поправкама и техничком одржавању куће и кућних апаратова.

Породица је купила плац, на њему је саградила кућу у којој живе. Ову непокретну имовину сматрају заједничком и наследиће

је синови. Месечни приходи породице такође су заједнички и стоје на располагању укућанима, пре свега домаћици за трошкове исхране и друге свакодневне потребе. О већим издацима супружници се договарају и одлучују заједно.

4. У Топлици живи сама мужевљева мајка. Код ње син и снаја одлазе једном у месец, месец и по дана. Она зиму проводи код сина и снаје у Бору. Жена у Жагубици има мајку и бабу које живе заједно. У Жагубици има и ујака и његову породицу. Женину мајку и бабу кћерка и зет посећују најмање једанпут месечно, раније су одлазили и знатно чешће, готово једанпут седмично, о викенду. Смањили су учесталост одлазака због недостатка времена од када зидају кућу. О мајци и баби стара се и друга кћерка, женина сестра која такође живи у Бору. Породица мајкама не даје новчана средства, али им купује све што им је потребно (намирнице, одећу). Када иду у посету једној од њих увек носе поклоне (кафу, шећер, воће, чарапе); набавка ових поклона је женина брига.

Када је нека од мајки болесна обично је доведу у Бор да борави са породицом.

Породица нема сродника нити имовине у селу. Са женином сестром и зетом који живе такође у Бору однос је веома присан и у свакодневној су комуникацији, а најмање два пута седмично разменjuју посете. Међу њима постоји висок степен међусобног познавања живота, проблема и планова, сваког о свакоме. Такође, постоји стална размена услуга и помоћи, посебно у кризним ситуацијама. На пример, када је сестра била болесна, породица ју је редовно посећивала, а сестра јој је редовно одржавала домаћинство. Сестре обављају и куповине једна за другу, посебно ако је нешто "по повољној" цени. Женина сестра и зет су им помогли у раду када су зидали кућу.

Супругов брат живео је у Сплиту, а сестра је у Београду. И са њима породица има близак однос. Због удаљености се не виђају тако често, али се чују телефоном бар једнапут седмично. Када год имају прилику да се састану то и чине, нешто чешће са сестром у Београду јер је ближе. Веома добро су обавештени о животу тих сродника. Када постоји потреба позајмљују једни другима новац (за зидање куће, куповину аутомобила и сл.). Жену су одшколовали њен стриц и стрина који су у Старој Пазови.

5. Чланови породице стално живе заједно као и у многим другим испитиваним породицама. Зиму са породицом проводи и музевљева мајка.

Како је уобичајено са сродницима се, и оним даљим, али и из удаљенијих места, сусрећу на породичним свечаностима, весељима и у жалости (свадба, слава, испраћај у војску, рођендани, погреби и друго).

6. Већину одлука важних за домаћинство и породицу супружници доносе заједнички и у том домену су равноправни, али однос између мужа и жене и даље је у великој мери такав да га одликује ауторитарност мужа. Ауторитет мужа у односу према женама најочигледније је испољен у жениној обавези и дужности да, за све што се не односи на рад и обавезе у домаћинству, тражи дозволу од мужа, на пример: одлазак на екскурзију са ћацима, одлазак на прославу генерације и друго. У томе она нема самостално право одлучивања. Муж доноси одлуке у оваквим случајевима сам, али уз обавезу да о томе како је одлучио обавести супругу. Жена је прихватила такав начин понашања и не покушава да га промени, а истовремено то не изазива никакве конфликтне ситуације између њих двоје. Иначе, она се изјашњава за равноправан однос између мужа и жене, али њено стварно понашање као и музевљево указује на неусклађеност између изјава и стварног односа између њих. Она каже да имају "добр и стабилан брак".

Односи између браће су близки и солидарни, ништа их не раздели.

7. Однос између родитеља и синова (17 и 21 година) одликује близост и међусобно уважавање. Не постоји строги хијерархијски однос између старијих и млађих, у коме су родитељи увек у праву. Истина, постоје одређене норме у понашању које синови поштују. Тако, на пример, јаве се кад излазе, извршавају своје обавезе које им родитељи задају и друго. Иако синови имају слободу одлучивања о свом животу, понашању и кретању (са ким се друже и где излазе) родитељи, нарочито отац, очекују да поштују одређено и устаљено понашање (да кажу где иду, када ће се вратити и слично). Мајка показује већи степен толеранције у односу са синовима.

У овој породици, иако је у многим сегментима градска, ипак до изражaja долазе, како смо видели, и неке од одлика карактеристичних за патријархалну и традиционалну породицу.

Породица 3 – Бор

1. Породица је по саставу слична са претходном, чине је муж, досељен из Пирота, жена пореклом из Ужица и двоје деце: кћерка студент и син ученик, рођени у Бору. Домаћин има више образовање а супруга средње. Обоје су запослени и породица се издржава, као и претходна, од примања супружника. За ову породицу би се, као и за претходне две, с обзиром на порекло и образовање могло очекивати да не чува елементе традиционалног понашања.

2. Подела послова углавном је извршена према устаљеном обрасцу. Жена води бригу о домаћинству и ради кућне послове, кување хране, поспремање куће и друго, стара се о васпитавању деце, више проводи времена са њима, кажњава их и сл., али отац има већи ауторитет, њега, како кажу, морају да послушају. Муж се стара о поправкама у кући и исплатама рачуна, и уопште о породичним финансијама и задовољавању основних породичних потреба везаних за новчане издатке. Заједно са сином повремено помогне жени у тежим пословима, као што су велико поспремање у кући, крчење и друго. Син одржава своју собу и обавља свакодневне набавке хране по налогу мајке. Из изложеног се види да се традиционални односи у породици постепено превазилазе, упркос ставу да жене треба да раде "женске" а мушки "мушки" послове. О већим издацима, позајмицама, улагањима у куповину трајнијих добара, као и другим важним питањима за живот породице, супружници се договарају и заједнички доносе одлуке. Треба напоменути да у доношењу одлука већи утицај има жена. Муж више поверава жени да укаже на породичне потребе, па и да доноси коначне одлуке. Међутим, ово право жене је у многоме последица ранијег мужевљеве зависности од алкохола, када је она била преузела све улоге важне за организацију живота и делатности породице.

Може се закључити да се у овој породици постепено напуштају традиционалне форме односа, а то је у складу и са градским

пореклом супружника. Закључак произилази из чињенице да не постоји строга подела на "мушки" и "женске" послове у кући, супруг нема велики ауторитет – жена одлуке доноси споразumno са супругом, али и самостално.

3. Домаћица тврди да она управља породичним домаћинством. Међутим, о трошењу породичног новца стара се домаћин и истим располаже. Наиме, он одређује за шта и колико ће се потрошити. Наводно, тако је желела његова супруга како би мужа одвратила од самосталног трошења дела породичног новца на алкохол и друге издатке који нису у вези са кућним потребама. Жена/мајка обавља сама већину кућних послова. Муж/отац се стара о поправкама и трошковима за стан, он одржава и комуникације са јавним животом у име породице и друго. Син, како је поменуто, одржава своју собу и испуњава мајчине налоге за свакодневну набавку хране. Отац и син повремено помогну супрузи, односно мајци у тежим пословима. Из овога произилази да је ипак основна подела послова у кући извршена на "женске" и "мушки" послове према народном схватању.

Породица није имала непокретну имовину у време истраживања.

4. Мужевљеви родитељи су умрли, док су женини живи и настањени су у Бору. Са мајком се кћерка/жена чује сваког дана телефоном, а виђају се неколико пута у току седмице. Старање о родитељима распоређено је између два брата и две сестре јер сви живе у Бору. Ова кћерка и зет помажу жениним родитељима у свему. Тако кћерка помаже мајци у домаћинству, нарочито око великог спремања, те већих набавки, у припремању хране за вишегостију и друго.

Муж у родном селу нема сродника па тамо и не одлази. А у за вичајном селу жениног оца живе њен стриц и удата сестра од стрица. Породица се са њима и не виђа. Раније су имали добар родбински однос, али су се браћа разишла после судског спора око поделе наследства, дедине имовине. Та нетрпељивост се пренела и на њихове потомке те се данас понашају као странци.

Жена, како сам поменуо, има родитеље, два ожењена брата и удату сестру. Међу њима постоји солидарност и колективизам, па се и помажу у свим ситуацијама. Међусобно посећивање је често, и уобичајено неформално. Складност односа може се упоређивати

ати са животом у толерантној породичној заједници. То потврђује и висок степен међусобног знања о животу сваког од њих.

Муж у Бору има три ожењена брата. Однос са њиховим породицама је исто тако веома добар, али се не посећују тако често као са жениним сродницима. Са мужевљевим сродницима постоји висок степен међусобног знања о животу сваког о свакоме, без обзира што су више усмерени ка жениној родбини. Међу њима једино не постоји стална помоћ у домаћим пословима, као што је то случај између кћерки и родитеља по женској линији сродства. И родбина мужа добре односе има са жениним сродницима. "Сви смо врло блиски", и ако је потребно једни другима ће се обратити за помоћ посебно, ако је у питању неки већи посао као што је набавка материјала за зидање или само зидање куће. Са сестром од мужа која живи у Старчеву размењују посете неколико пута у току године (за празнике, за време годишњег одмора), а у међувремену одржавају везу путем телефона.

5. Отац, мајка и син живе заједно, а кћерка за време школске године борави у Новом Саду где студира.

Женина родбина, два брата и сестра са породицама се скоро сваке суботе или недеље окупља на ручку код некога од њих, али најчешће код родитеља. За столом их буде по осамнаесторо. Суботом и недељом или празником, па за време годишњег одмора, још се окупљају у кућама за одмор мужевљеве браће, које се налазе на Борском језеру. Долазе и женина браћа и сестра са породицама. Иначе, породична окупљања су обавезна за дечије рођендане. Породица планира да направи сину испраћај у војску, и том приликом ће бити око 60 најближих рођака. Породица или неки њени чланови обавезно одлазе на уобичајена породична славља, весеља, ритуале поводом жалости, без обзира на удаљеност места када се ради о ближим сродницима.

7. Мајка се старала о одгоју и васпитавању деце. Баба и деда су takoђе имали улогу у њиховом васпитавању и одгајању јер су их они чували док су били мали. Муж није имао никакве обавезе према деци. Иако је тако стварно стање, ипак он за њих представља ауторитет, и његове одлуке деца прихватају па и кад им нису по вољи. Али и син и кћерка су ближи са мајком него са оцем. Озбиљнијих сукоба између родитеља и деце нема.

Однос између супружника дуже времена је био поремећен због мужевљевог алкохолизма. Када се опијао, био је агресиван према жени и деци, запостављао је породицу, одлазио у кафане, трошио породични новац сасвим неконтролисано. Супруга веома нерадо говори о том периоду брака. Откада се не опија, односи су нормализовани и према изјавама одликује их слога и разумевање. Традиционализам се, онолико колико га има, највише огледа у подели послова и улога, како кажу, зна се шта су "мушки" а шта "женски" послови и улоге. Жена у првом реду треба да буде до маћица и мајка, и од ње се очекује да те улоге и обавља на најбољи начин. Иако жена мисли да би било добро да јој муж помаже у неким домаћим пословима, муж не воли да ради такве послове и не приhvата ту улогу у домаћинству. И породична окупљања спадају у традиционалне односе.

8. Према изјави, најбоља је нуклеарна породица, родитељи са децом. Како у овој породици кажу: начин живота, навике и вредности старијих и млађих толико се разликују да је боље, да би се избегли сукоби, живети одвојено. Поред тога, запажају да је "брак бољи ако се родитељи не мешају".

На крају се може констатовати да је ова породица једна од ретких која је скоро потпуно изобичајила традиционално понашање, упркос томе што је супруг био зависник од алкохола. Ипак, видели смо да и овде избијају традиционални односи у неким сферама живота.

Породица 4 – Бор

1. И у овој породици, која живи у стану у вишеспратници у новом насељу Бора, су муж, жена и њихово двоје деце, син и кћерка, обоје ученици. Сви чланови породице рођени су у селу. Муж је из Рготине (околина Бора), а жена из околине Пирота. Обоје деце рођено је у очевом родном селу. Породица је до пре сељења у Бор живела у Рготини неколико година "у заједници" са мужевљевим родитељима, његовим братом и дедом по оцу. Муж има више образовање, жена високо и обоје су запослени. Издржавају се од примања (плата) супружника и повремене помоћи из

села. Порекло породице упућује на постојање одређене везаности за традиционалне норме и обичаје.

2. Подела послова у породици извршена је слично као и у претходним породицама на "мушки" и "женске" послове. Мајка/жена се стара и о потребама и васпитавању деце, док отац, само када не ради, преузима децу из обданишта. Као и у већини породица, одлуке о већим издацима и улагањима и другим важним питањима за породицу доносе заједнички муж и жена, у ствари, разговарају о потребама и могућностима али коначну одлуку, ипак, доноси супруг, његова је, наводно, "задња", а каткад и самостално одлучује. Жена има већи утицај у одлучивању приликом куповине одеће за себе и децу, распоређивању послова деци и оном што је у вези са свакодневним пословима у кући. Као и у другим породицама, отац је већи ауторитет у односу на децу. Њему се најпре обраћају за дозволу и сагласност да нешто ураде, купе или да негде иду. Његовим одлукама не могу да се противим.

Могло се претпоставити да сеоско порекло чланова породице утиче на извесно одржавање традиционалних односа. Наиме, и овде се види подела послова на „мушки“ и „женске“, муж је ауторитет за целу породицу, он може доносити и самосталне одлуке о важнијим пословима и већим издацима, па и када се договарају његова реч је одлучујућа.

3. Муж управља породичним домаћинством, располаже породичним новцем и има најзначајнију улогу у доношењу одлука које се тичу породице. Супруга обавља све "женске" кућне послове, а за све трошкове који су јој потребни за домаћинство обраћа се супругу и мисли да је то добро јер нема одговорност за утрошак финансијских средстава. Муж снабдева породицу свакодневним потребним намирницама и другим потребама, а стара се још о исправности кућних апарата и куће. Мада је жена/мајка углавном извршилац послова у кући, она ипак има одређени утицај на одлуке које доноси муж/отац, зато што он увек претходно поразговара са њом. Истина, ако се не усагласе, њено мишљење није пресудно. И деца су укључена у обављање домаћих послова према њиховим могућностима, односно узрасту. Од кћерке се више очекује учешће у обављању дела "женских" кућних послова.

Од непокретне имовине породица има комад земље и кућу у мужевљевом родном селу. То имање купио му је отац, "да и они нешто имају". Иначе, на породичном имању са родитељима живи мужевљев брат. Жена ће наследити имање које је сада у поседу њеног оца зато што јој је брат умро, иначе би се одрекла и свог дела у корист брата. Стварни и правни власник непокретне имовине је муж/отац. Он доноси одлуке о улагањима у имање и о одржавању куће. Међутим, како изјављује жена/мајка, о отуђењу не би могао сам да одлучи јер је имовина купљена за све чланове породице. Када би желео да прода ту имовину морао би претходно да се договори и са својим оцем. Ово је у многоме у сагласности са обичајним правом, као и правним схватањем права распоплагања породичним некретнинама.

4. Родитељи оба супружника живе у селу и они имају обавезу да их посећују, да се старају о њима, као и да им помажу у свему што им је потребно. Скоро сваког викенда породица посећује мужевљеве родитеље који живе у близини Бора. Увек им носе мање поклоне (боће, кафу, шећер), као и све што им је потребно и чега нема у селу. Повремено им купе и по нешто за одевање, а жена свекрви увек "турне и неки динар". Иначе, она помаже свекрви у домаћим пословима, а када је потребно ради и на имању. Син оцу и свом брату редовно помаже у пољопривредним радовима на имању. Ако је потребно, оде и током седмице да им помогне. Мужевљеве родитеље супружници редовно одводе код лекара и настављају им лекове.

Код жениних родитеља, који живе у селу код Пирота, одлазе једном месечно, за време празника и лети када имају већи број нерадних дана. Увек им носе поклоне и оно што им је потребно. Кћерка/жена вели да осећа одговорност према њима исто као и према свекру и свекрви. И жениним родитељима помажу у башти и кући, а када је потребно дају им и новац. Женини родитељи зиму проводе код зета и кћерке у Бору, јер тада је теже да их посетију, а не могу целе зиме да их оставе саме.

Сродничка помоћ се посебно испољава у кризним ситуацијама. Тако када је био тешко болестан женин брат, поред редовних посета, породица се и материјално ангажовала, дали "су задњи динар" за његово лечење у иностранству. Супруг "није правио

питање", већ је и сам настојао да пружи помоћ колико год је могао. Уопште, о старијим сродницима који су болесни и немоћни породица настоји да се стара колико је у могућности, да их поседује и да их снабдева лековима и другим потрепштинама, да их одводи код лекара и друго. Не односе се индиферентно ни према даљим рођацима, посебно ако нема ко да се стара о њима. У овоме се свакако огледа не само социјално-емотивни однос, већ делничко и традицијом утврђене обавезе према сродницима. Очигледно је да породица осим са ближим сродницима настоји да одржава блиске односе и са даљом родбином, у чему се огледа традиционални образац породичног колективизма и солидарности.

Жена у Пироту има бројне рођаке са којима се виђају када иду да посете женине родитеље, како кажу "сврате" да се поздраве и поразговарају. Ови, пак рођаци дођу преко лета код ове породице, у мужевљево село где обично тада бораве.

Осим помоћи коју сеоски сродници пружају породици редовним давањем пољопривредних производа, они им помажу и око реновирања (грађевинског) куће коју им је купио у селу супругов отац, или, када снаја оде на службени пут, тада свекрва дође да чува децу и одржава домаћинство.

5. Сви чланови породичног домаћинства живе заједно, а зими им се придруже и женини родитељи који, иначе, већи део године проводе у селу код Пирота.

Породица, односно њени чланови обавезно учествује у породичним прославама, весељима и у жалости. Када су у питању свадбе и сахране иде се без обзира на даљину сродства, или удаљност места у којем се свечаност, весеље или обред одржава. Домаћин и домаћица често иду на породичне скупове и као представници мужевљевих или жениних родитеља ако су ови спречени. Посебно лети и у време државних празника, у завичајном селу мужа или жене окупи се већи број сродника, па и оних са којима се не виђају често.

У време бербе винограда сваке се године у селу одакле је домаћица окупљају рођаци да помогну у берби грожђа.

6. Још за живота оца, син се са њим и мајком договорио да у истом дворишту подигне кућу за своју породицу. Ускоро ће завр-

шити изградњу куће и тада ће се син и снаја преселити у одвојено домаћинство. Син мисли да ће тако бити боље.

Син и снаја добили су од мужевљевог оца кућу и комад земље у очевом родном селу.

8. Породица каква се жели је мала (нуклеарна) породица, у ствари родитељи и њихова малолетна деца, али да и даље буду близки са родбином. Према казивачевом мишљењу када се живи у "заједници" родитељи немају контролу над својом малолетном децом, не могу их васпитавати онако како мисле да је најбоље. Баба и деда их размазе, па деца имају заштиту у њима и неће да слушају родитеље.

Породица 5 – Бор

1. Породица је досељена из општине Медвеђа. Станује у вишеспратници у центру града. У време истраживања чинили су је отац и мајка, снаја и син. Сви су рођени у селу Mrкање код Медвеђе. У породици су још и два унука, ученици, рођени у Бору. Отац је пензионер а мајка домаћица. Обоје су завршили основну школу. Син и снаја имају средње образовање и обоје су запослени. Живе од зарада и пензија. За ову породичну заједницу може се претпоставити да је везана за традиционалне норме.

2. Послови у кући подељени су између мајке (свекрве) и снаје. Свекрва се стара и припрема храну за породицу зато што је снаја запослена. Друге послове у кући оне распоређују зависно од расположивог времена. Отац (свекар) обавља свакодневне набавке намирница и других потрепштина, а син плаћа рачуне и обавља неке друге послове изван куће. Према овоме, жене су углавном задужене за послове у кући, а мушкици за оне изван куће и за спољно општење у вези са домаћинством. Кад је у питању одгој и васпитавање деце, баба и мајка се старају о задовољавању њихових свакодневних потреба, док отац има улогу да представља ауторитет и у складу с тим он најчешће изриче евентуалне опомене и казне.

3. Важније одлуке за домаћинство као што су позајмице новца (кредити), набавка опреме, већа улагања и друго доносе зајед-

нички отац и син. Отац је домаћин, у договору са сином стара се о домаћинству. Син се договора са својом женом, али најчешће јој преноси шта је одлучено у договору са оцем.

Породична заједница родитеља са синовљевом породицом указивала је на патријархалне елементе, а када се томе додају по-дела послова улога, потврђује се та претпоставка.

У породици је извршена подела тако да жене раде у кући и имају важну власнитну улогу као и у другим породицама. Мушкарци раде теже послове и послове у вези са спољним светом, они и доносе одлуке које су коначне, а жене могу само унеколико, и то посредно, преко мужева, да утичу на ток одлучивања.

4. У завичајном селу домаћина има 40 кућа истог братства које је досељено из Црне Горе крајем 19. века. Када породица иде у село сада борави код домаћинове сестре јер му је брат који је живео тамо умро. За време боравка у селу домаћин и његови раде на сестрином и братовљевом имању. Део имања који припада домаћину запуштен је и нико га не обрађује. Породица је радно, а по потреби и материјално била ангажована на имању домаћиновог брата.

Са братовљевог и сестриног имања породица је редовно добијала пољопривредне производе јер им је и помагала у обради имања.

5. Породица стално живи заједно. Већа породична окупљања се догађају лети у завичајном селу домаћина породице и приликом уобичајених породичних свечаности и обичаја. Тако, када је домаћинов брат умро "сви су се скupили у селу", било је присутно око 250 сродника. До већих сродничких окупљања долазило је управо за славу код домаћиновог брата док је био жив, зато што је он био прузео славу.

8. Пожељан облик породице је породична заједница родитеља и ожењеног сина или удате кћерке са њиховом децом. Како мисли казивач, најбоље је када остане бар једно од деце са родитељима, или да живи у непосредној близини како родитељи не би остали сами. Према њему, и од родитеља доста зависи да ли ће неко од деце остати са њима. Као пример наводи однос са снајом, женом старијег сина. Са њом је "имао доста проблема, због њене мајке, која је вукла стално тамо".

Породица б – Бор

1. Чланови породице су отац, мајка, син, снаја и унука. Отац, радник у пензији и мајка, домаћица, дошли су из села Мали Извор код Зајечара. Син је рођен у Бору, а снаја је из Богдановаца у општини Бабушница. Обоје су лекари. Иако је по структури ова породица у ствари породична заједница, која се издржава од плате и пензије оца, може се сматрати да је у многоме урбанизована, мада су родитељи пореклом сељаци. Колико је ово тачно показаће грађа.

2. И у овој породици "женски" послови су подељени између свекрве и снаје. Свекрва кува храну за породицу, а остали послови се распоређују према расположивом времену. Међутим, када свекрва оде у село, све домаће послове обавља снаја. Кћерка/унука само одржава своју собу, не учествује у другим пословима, јер мајка настоји да је поштеди. Свекар нема нека одређена задужења, а син углавном обавља свакодневне набавке и набавке "на велико".

Одлуке о већим издацима и позајмицама новца за одржавање куће (грађевински послови и друго), за набавку потрошних добара веће трајности и слично доноси син (муж). Он има одлучујућу реч. Он разговара и договара се са женом и родитељима, али је његова "задња", он доноси одлуку. Међутим, куповина одевних предмета, набавка хране, давање цепарца деци и други мањи издаци препуштени су у великој мери женама. Син (муж) мисли да је сасвим исправно да се "мушкарац пита" и да се зна који су "мушки" а који "женски" послови. Истог су мишљења и његови родитељи, док жена није у потпуности сагласна са таквим ставом, али не супротставља се устаљеном начину мишљења и поретка у породици. Претпостављало се да је породица у многоме оријентисана на начин живота у граду и да су патријархални односи прошлост. Међутим, готово строга подела на "мушки" и "женске" послове, као и доношење одлука о важнијим стварима и издацима новца од стране сина/мужа (ту улогу му је препустио отац), оповргавају претходно мишљење. Дакле, иако се ради о високо образованим људима, традиционални односи им нису страни.

3. Син/муж управља домаћинством у договору са својом женом и родитељима. Он доноси одлуке о улагањима, што значи да располаже са породичним финансијама, упознат је и са издацима

за исхрану (како супружници кажу договарају се о свему или његова је "задња" реч). Ипак, син/муж не доноси одлуке потпуно самостално. Неписано је правило да се претходно договори са одраслим члановима породице или боље речено да их упозна са својим намерама. Посебно отац није искључен из процеса одлучивања. Свекрва и снаја обављају "женске" послове. Како је већ речено, свекрва углавном припрема храну, а снаја обавља остале кућне послове, син набавља намирнице и стара се о одржавању кућних инсталација и поправки куће. Кћерка је била ученица и имала је дужност само да одржава своју собу.

Снаја је у извесној мери у подређеном положају јер се од ње очекује да задовољи очекивања свекра, свекрве и супруга као "добра домаћица".

Породица има кућу у Бору и имање са кућом у селу. Власници имовине, у правном смислу, су отац и мајка, али њоме стварно располажу чланови домаћинства јер споразумно одлучују о коришћењу и улагањима. Од пролећа до јесени отац и мајка живе у селу и обрађују земљу. Принос са имања користи породица углавном за своје потребе и сваке друге недеље долазе у село син и снаја по намирнице.

4. Супружници су се венчали још док су били студенти. У то време их је издржавао од своје плате мужевљев отац. Од тада стално живе заједно са мужевљевим родитељима, јер тако су имали обезбеђен стан. Због тога, као и помоћи коју им и даље пружају свекар и свекрва, син и снаја сматрају да су обавезни да им се "одуже" тако што ће их поштовати и старати се ("водити рачуна") о њима у старости.

Мужевљеви родитељи већи део године проводе у Бору, а само делимично бораве на породичном имању у селу. У истом селу живи и очева сестра и рођаци (браћа из трећег колена). Са њима се виђају само када породица дође у село на сопствено имање, по польопривредне производе које гаје на имању.

Супруга има брата по оцу у Пироту, са њим се породица виђа три до четири пута годишње приликом узајамних посета. У међувремену, контакт одржавају путем телефона, отприлике једном у седам дана.

Према исказу казивача, нису нарочито блиски са родбином, међутим, на питање да ли би им се обратили за помоћ и да ли би

помогли рођацима, одговорили су "да, свакако", што значи да сматрају рођачке везе веома важним.

5. Родитељи, домаћин и домаћица, пролетње и летње месеце проводе у завичајном селу где обрађују земљу. Сматрају да би много тежи и лошији квалитет живота имали без производа које доносе са имања и то им чува кућни буџет. На свадбе и сахране обавезно неко из куће иде, старији или млађи брачни пар. Према казивању, то су једине прилике када се окупи већи број сродника.

6. Снаја приликом удаје није донела мираз, није "ништа унела у кућу".

7. Кћерка је емотивно везана за мајку, за оца мање. Од мајке очекује бригу и подршку у свакој ситуацији, што на одређени начин и добија. Мајка је упозната са свим кћеркиним проблемима. Њих две разговарају о свим проблемима кћерке отворено, а мајка још поред тога настоји да удовољи њеним жељама.

Кћерка јавно (у присуству испитивача) и пред оцем испљава нездовољство очевим понашањем и ставовима, посебно према мајци. Оптужује га да мисли да све најбоље зна.

Поштовање супругових родитеља исказује се у обавези да их брачни пар упознаје са својим плановима и одлукама.

8. Жељени тип породице је породична заједница у којој су родитељи, отац и мајка и брачни пар (син са снајом или кћерка са зетом) са својом децом. Као разлог за овакву породицу наводе старање о деци. Убеђења су да је боље да их чувају баба и деда неголи да буду сама. Жена још додаје да јој ово одговара јер не постиже све сама да уради, а мужевљеви родитељи су јој од велике помоћи.

Породица 7 – Бор

1. Породично домаћинство које живи на свом омањем пољопривредном поседу у Слатинском насељу, у својој кући, чине мајка (удовица), кћерка и зет који имају две удате кћери. Према структури прихода породица је мешовито домаћинство. Две-три године пре истраживања отац је умро, а у међувремену су се удале и обе кћерке - унуке. Мајка се око 1935. године доселила из Злота, у околини Бора. И она и супруг су рођени у Злоту. Кћерка домаћице је

рођена на садашњем имању 1936. године, а зет је дошао из Брзе Паланке (општина Кладово) због запослења. У Бору се упознао са супругом и призетио се у породици која нема мушких потомака. Мајка, домаћица, завршила је четвроразредну основну школу. И кћерка има исто образовање и бави се пољопривредним пословима, а њен супруг, зет у кући, је висококвалификован машинбравар, за-послен, али и он помаже око пољопривредних послова у домаћинству. Издржавају се од пољопривредних приноса и зараде коју остварује зет (супруг). Везаност породице за пољопривредну производњу која је равноправан извор прихода за егзистенцију наводи на претпоставку о очуваности већег броја традиционалних елемената у њиховом животу. И чињеница да за кћеркиног мужа кажу *призетко, призетио се, зет у кући* непосредно упућује на старије сеоске обичаје.

2. Домаћинство води жена (кћерка). Она је организатор пољопривредних радова и главна радна снага, зато одлуке у вези рада на имању и производњи углавном доноси сама. У ратарским радовима помаже јој мајка колико може с обзиром на године старости и млађа кћерка која живи у селу. Мајка има дужност да се стара о исхрани стоке и живине и да продаје на пијаци производе са имања. Послови у кући подељени су између кћерке и мајке. Ипак, претежно их обавља мајка јер је кћерка више заузета око имања. Тако мајка припрема храну, а теже послове, као прање руња, пеглање и одржавање хигијене у кући настоји да обави кћерка. Муж (зет) задужен је за поправке на кући и зградама и за одржавање машина. По женином налогу нацела дрва или уради нешто друго, сам се не би сетио да нешто треба урадити, док "кућне послове не пипа". У пољопривредним пословима учествује само повремено, опет на захтев или по налогу супруге. Од њега се и не очекује да стално учествује у раду на имању зато што ради у две смене.

Како жена управља породичном имовином, она самостално и доноси све одлуке у вези са домаћинством и имањем. Све је углавном њој препуштено, од организације производње, куповине пољопривредне опреме, продаје производа, куповине и продаје стоке, позајмљивања новца, до набавки за потребе домаћинства. Из овога се лако може закључити да жена располаже и по-

родичним финансијама. Има и овлашћење код банке да може располагати зарадом - примањима мужа.

Ово је једна од мањег броја породица у којима је старешина или руководилац пословања жена. Међутим, и овде је све у складу са традиционалним схватањем, ко обавља одређене послове томе и припада улога управљања истим. У овом случају додатно долази до изражaja и положај мужа домазета, власник имовине је жена и њени потомци - деца. Према обичајном праву, зет у тастовој кући има превасходну улогу да продужи лозу породице у коју је дошао. Доđамо ли овоме и то да је муж запослен и већи део дана одсутан од куће, слика се употпуњава. Иначе, у новије време положај домазета ("призетка") је уопште нешто побољшан, посебно ако има и нешто своје имовине или привређује својом професијом како је то у породици о којој је реч. Иначе, положај зета у кући могао би се упоредити у погледу права са положајем удате жене.

3. Породицом руководи жена/кћерка и доноси све одлуке о функционисању домаћинства. Располаже финансијама и обавља исплате. Док је отац био жив, тада се договарала са њим око важних послова. Сада се договара са мајком о кућним пословима и о радовима на имању, али мајка је углавном извршилац. Муж/зет нема значајнијег утицаја у вођењу домаћинства што и одражава његов положај у породици као призећеног.

Послови у кући и на имању подељени су између кћерке и мајке. Мајка се стара о кухињи и припремању хране, као и продаји пољопривредних производа на пијаци. Поред тога, према својим могућностима помаже кћерки у обрађивању имања. Кћерка организује пољопривредну производњу и обрађује имање. Она представља породицу и обавља све послове изван куће. Муж има једино задужење да се стара о поправкама алата, кућних апаратова и куће. У обради имања помажу и две њихове удате кћерке које живе у својим одвојеним домаћинствима.

Поред куће, породица има у близини и имање као и велику њиву у близини Борског језера. Кућа и имање у Бору воде се на женино/кћеркино име. То је она наследила од оца. Њива код Борског језера је мајчин/бабин мираз. Она је ту имовину преписала двема унукама, али је користи породица. Муж/зет није унео ништа од непокретне имовине. Његова породица у завичајном селу има само

кућу и окућницу у којој живи сестра са родитељима. Као правни власник укупне имовине који одлучује о располагању новцем и не-кредитним амортизацијама, куповинама и продаји, кћерка/жена обавештава мајку и супруга о својим плановима, намерама и одлукама.

Како су зет и кћерка доскора живели у заједници са жениним родитељима, а у време истраживања још увек само са мајком, код домаћице/кћерке је очигледно изражена старатељска брига према мајци, а раније и према оцу. Супругови родитељи нису живи, тако да је сва пажња усмерена на женину мајку.

Старија кћерка им је удата у Бору. Са родитељима и бабом она и зет виђају се свакодневно зато што им мајка и баба чувају децу, а уз то ту и ручају. За однос са родитељима карактеристично је давање и примање услуга и помоћи, укључујући и такве по-клоне као што су намештај и друга опрема за домаћинство и новчана помоћ, затим обављање послова по разним општинским и државним институцијама и на другим местима. Млађа кћерка им је удата у Брестовцу, а она и зет раде у Бору. Родитељи им стално помажу око пољопривредних радова на имању. Иначе, позајмљују новац и чине услуге једни другима, улажу заједнички у пољопривредне машине и алат. Заједнички планирају веће радове као што је зидање нових објеката и слични послови по обиму и друго, како би могли једни другима да помогну. Млађој кћерци мајка не помаже много у домаћим пословима зато што живи са свекрвом. Старија кћерка и зет више примају помоћ неголи што је дају, али ипак она није једносмерна јер овај брачни пар помаже родитељима да обаве послове на имању. Све што се затражи од њих да помогну они настоје то и да учине. Отац/муж помаже и кћеркином деверу у одређеним пословима.

Са женином сестром, која живи у Нишу, виђају се доста често суботом и недељом. Она долази увек када је потребна њена помоћ да се окончају неки пољопривредни радови.

Са другим жениним ближим и даљим сродницима, који живе у Бору и околним местима, породица се повремено виђа и чује путем телефона. У кризним ситуацијама као што су болест, смрт, или проблеми већег обима са новцем, настоје једни другима да помогну. Муж у родном селу има само сестру са којом се посећује једном у два-три месеца. Са свима овим сродницима постоји

међусобно познавање о потребама, животу и проблемима сваког од њих, у чemu се изражава колективистички дух традицијом утврђених правила понашања.

Мужевљева родбина по оцу живи у Аустрији, а по мајци у Шведској. Са њима се виђају када дођу у земљу. У међувремену се понекад чују телефоном, а ретко се дописују. Са њима породица не одржава толико блиске односе као са сродницима који живе у земљи. Али постоји осећање припадности сродничком колективу, као што би била припадност братству у Црној Гори и Херцеговини. Отуда и изражена солидарност се може разумети, а то се огледа у узајамној спремности да се пружи помоћ сваке врсте, ако је потребна, као што нема устручавања да буде затражена.

5. У овој породици, која живи у својој кући, уобичајена су окупљања на недељним ручковима шире породице, кћерки са породицама, а често долази и женина сестра из Ниша. А такође се окупљају о верским празницима и породичним свечаностима, као и о државним празницима. До највећег окупљања сродника долази приликом свадби, сахрана, помена, испраћаја у војску. И овде је изражена обавезност присуствовања на сахранама и свадбама, као и код многих других породица, и то без обзира на степен сродства. Иде се и код даљих сродника. Ово је остатак традицијом утврђених правила друштвеног понашања.

Лети се окупи мужевљева родбина у његовом родном селу, а често се то догађа и у њиховој кући.

6. Непокретну имовину коју поседује породица жена је наследила после смрти свог оца.

7. У односу према родитељима (мајци) жена исказује поштовање и уважавање, мада управо она представља ауторитет у породици. Она готово самостално управља имањем и породицом. Док је био жив отац, он је био тај који је представљао ауторитет и водио до мајинство. У односу са мајком ауторитет није у првом плану, колико узајамно старање о породици и међусобна солидарност. Жена каже: "Прво се нас две договоримо о послу или чemu другом, па после тога кажемо и мушкарцима и саслушамо њихово мишљење".

У односу са кћеркама (унукама) које су удате и живе у сопственим домаћинствима изразита је жеља за узајамном помоћи и породична солидарност. Према исказу, са њима нема никаквих проблема. Оне

су васпитане да поштују старије. Кћерке нису излазиле у друштво саме док су биле девојке. Редовно су излазиле у пратњи родитеља. Овакво понашање се везује за добру девојку, часну, ону која није покварена. Мајка је свесна да се вредности мењају и девојке не морају да излазе са родитељима да би доказивале поштење, ипак, и даље је "поштење" највећа вредност неудате женске особе.

Односи између супружника су добри и складни, а то проистиче из прихваташа улога које су им намењене у домаћинству у складу са обичајима. Муж, као домазет, сматра за нормално то што жена има улогу старешине и руководи домаћинством и целокупним имањем без његовог посебног учешћа. Тако то не представља повод за сукобе. Жена је углавном прихватила мужевљеву незанинтересованост за домаће послове и пољопривредне радове јер је заузет пословима који проистичу из ангажованости на радном месту у предузећу и у приватном ангажовању. Истина, понекад јој смета његова незанинтересованост што доводи до вербалних сукоба, који битније не утичу на њихов однос нити на функционисање породице.

8. По мишљењу казивача, оно чemu треба тежити је вишегенерацијска, проширена породица, односно породична заједница родитеља и једног сина или кћери у браку, "зато што је најбоље да не мислиш да ли си закључао врата и да ли има ко да ти откључа. Врата треба да су увек отворена". Жена мисли и да је боље када мушкарац руководи домаћинством, јер нема оних обавеза које има жена.

Прве које су се издвоиле из ове породице су кћерке (унуке). Женин отац и стриц и после очеве смрти наставили су да живе заједно. После удаје кћерка (информаторка) је довела мужа у кућу. Муж слави женину славу јер је то слава имања на којем живе.

Породица 8 – Бор

1. Следећа породица у истом насељу настањена је на свом имању и ту живи већ дуги низ година. У породици су заједно деца и баба, унука и зет, праунука и праунук. Унукин отац је умро, а годину дана пре истраживања умрла је и пррабаба по оцу која је живела у истом домаћинству. Мајка јој се преудала у село у близини Бора. Једино је призет досељеник из села Водице код Про-

купља. Деда је квалификовани радник у пензији; баба има четвороразредну основну школу и домаћица је у кући; унука је завршила осмогодишњу основну школу, запослена је као радница; зет има средње образовање, запослен; праунуци су у време истраживања били ученици. Извори прихода за егзистенцију су плате, пензија и приноси од пољопривреде.

И у овој породици као и у претходној има доста тога што припада традиционалним односима и обичајима. Унукин супруг је "призет", породица живи у заједници унуке и зета са бабом и дедом. Могло би се рећи да је ова заједница произашла из задружне породице, јер је само годину дана пре истраживања у њој било чак пет генерација. Најзад, и живот на сопственом поседу, као и добар део прихода за издржавање породице који потиче од пољопривредне производње упућује на традиционалне односе у овој породици.

2. Послови у овом домаћинству могу се сврстати слично као и код претходне породице на пољопривредне, обрада врта на окућници и рад на њиви у оближњем селу, и на послове у кући. Баба, унука и праунука обављају послове у кући, њихово је задужење и гајење повртарских култура у башти. Баба због година све мање ради у врту, али се зато све више укључује праунук, у складу са узрастом и могућностима. Зет је запослен и стара се о обради њиве, његова дужност су и поправке у кући и на кући. Али, он и деда немају сталних задужења у кућним пословима и радовима у врту на окућници. Улогу домаћице преузела је унука зато што је баба стара за те послове. Васпитавање и старање о деци је према традицији у дужности жена. Деда је одлучивао у име свих чланова породице и водио је домаћинство све док је био радно и физички способан. Важније одлуке у вези са организацијом домаћинства, већим издацима и набавкама или школовању деце, заједнички доносе унука и зет "у договору са дедом". На овај начин он није искључен из одлучивања, а истовремено исказује му се и поштовање. Унука има већи утицај у доношењу одлука везаних за пољопривредну производњу јер она највише ради и стара се око ових послова. Иначе, чланови породице сматрају за нормално да постоји подела послова и улога на "мушки" и "женске". Недвосмислена је присутност традиције у овој породици, што је у скла-

ду и са њеном оријентацијом на мешовите изворе прихода за живот: приноси од пољопривреде, плате/зараде и пензија.

3. Муж и жена заједнички управљају породичним домаћинством. Жена води, организује и обавља највећи део кућних послова и пољопривредних радова, као и задовољавање свакодневних, текућих потреба домаћинства. Али важније одлуке за домаћинство и породицу супружници доносе заједнички.

Домаће "женске" послове обављају баба, ункука/жена, и праунука/кћерка. Баба се углавном бави кухињом, припремањем хране. У томе јој помажу ункука и праунука, зависно од расположивог времена. Остале послове у кући деле мајка/ункука и кћерка/праунука, која све више преузима те послове јер је мајка највише запослена око обраде повртњака и старања о живини и стоци.

Породица поред куће са окућницом у Бору има још њиву и ливаду у Кривељу, селу у близини града, коју је деда наследио од свог оца.

4. Обавеза породице је да се старају о јениним баби и деди, који живе са њима у заједници, све докле буду живи. Исти однос су имали и са јенином прабабом, која је живела са њима до своје смрти.

Супругови родитељи живе у селу. Породица им иде у посету једном у месец до месец и по дана, као и за време празника и го-дишњег одмора. Син и снаја их не помажу новцем јер отац има малу пензију. Поклоне редовно носе, или им купе оно што знају да им је потребно. За време боравка у селу помажу у домаћинству и на имању око пољопривредних радова. Кад је потребно и када их родитељи позову, нарочито у време сезоне пољопривредних радова одлазе у село да помогну. Родитељи им дају део производа са имања. Старање о родитељима је релативно мало јер је распоређено између сина и кћерке, мужевљеве сестре, која такође живи у Бору. Они посете родитељима распоређују према свом слободном времену. Према изјави домаћице, када супругови родитељи буду мислили да не могу сами да живе у селу, надају се да дођу код сина да живе у Бору.

Сестра домаћина живи у суседству, па се тако виђају свакодневно, а жене помажу једна другој у врту. Уобичајене су позајмице и свака друга врста помоћи и услуга. Позајмицу у раду и

новцу приликом зидања нове куће дали су им домаћинова сестра, женина мајка, а помоћ у раду приликом зидања "позајмили" (пружили) су им и други сродници који живе у Бору и околним местима.

Са мајком домаћице, која се преудала и отишla да живи у селу у близини Бора у мужевљевој кући, кћерка одржава блиске односе које одликују честа виђања и стално помагање од стране мајке, која указује и новчану и радну помоћ својој кћерки.

5. Породица, односно њени чланови стално живе сви заједно. Као и код других породица изражено је обавезно одлажење код родбине на породична весеља, свечаности и ритуале (обичаје) у којим приликама се окупља највећи број рођака. И за ову породицу, као и за неке друге, уобичајени су састанци рођака по мушкији линији сродства у родном селу мужа, за време празника и годишњег одмора. Окупљају се не само ближи сродници до трећег колена, већ и даљи рођаци све док се зна да су у неком сродству.

8. Једни мисле да је пожељан тип породице брачна, односно нуклеарна, породица. "Најбоље је бити самосталан. Тако се више међусобно поштујемо, више ћemo једно другом помоћи, а кад смо заједно дође до свађе". Други кажу да је најбоља проширена породица, тј. када се живи у "породичној заједници", зато што је тако "лакше и лепше". За прву опцију су углавном млађе особе, а за другу старији људи, што је сасвим логично. Млађи су жељни слободе у овој сferи и афирмације својих идеја о устројству породичних односа, док старији, из страха да не остану сами и због губљења ауторитета који су остварили, заступају друго схватање.

Породица 9 – Бор

1. Породицу чине, муж, пензионисани висококвалификовани радник; жена, квалифицирана куварица; син студент и кћерка ученица. Отац породице је из села Дуго Поље код Сокобање, а мајка је из Горње Каменице код Књажевца. Син је рођен у Сокобањи а кћерка у Бору. Породица је досељена у Слатинско насеље из Дугог Поља 1970. године. Издржава се од очеве пензије и мајчине зараде. Додатне изворе прихода остварују од продаје по-

вртарских производа са окућнице и са мајчиног имања у завичајном селу које сами обрађују. Овде спада и мајчина зарада као куварице од сезонског рада у летовалиштима. Значајан егзистенцијални приход породице од продаје пољопривредних производа са имања на којем живи, као и од поседа у родном селу мајке, указују на присуство старијих друштвених односа, што ће се потврдити у наредним излагањима.

2. И у овој породици послови се могу сврстати у пољопривредне (производња у врту и на имању у селу) "мушки", и оне који се обављају у кући – "женске". Домаћица углавном обавља кућне послове, али их све више преноси на кћерку или јој налаже шта треба да уради (чишћење куће, прање посуђа и друго). Жена обавља и све свакодневне набавке за домаћинство. Син нема сталних дужности у кућним пословима, уради оно што од њега захтевају родитељи, "kad mu se kakje". Муж ради у кући само када је жена одсутна. У башти раде сви чланови породице сразмерно узрасту и могућностима. Мајка се стара о одгоју и васпитавању деце, нарочито док су мала, а касније и отац преузима део обавеза, али највише се то исказује у ауторитету старешине. Отац се различито односи према деци. Један став има према сину, а сасвим другачији према кћерки, и у томе се огледа неједнакост положаја полова и статуса мушког и женског детета. Тако, син не мора да зна да обавља свакодневне "женске" послове у кући, "за њега то није тако важно као за кћерку". И у општем понашању мушкарцима је допуштена већа слобода неголи женским особама. Младићима се не замера касно остајање ван куће, а за девојке се то сматра као непристојно, недолично понашање.

Супружници, углавном, настоје да се споразумеју о свему што је од значаја за функционисање домаћинства, али, као и у већини других породица у доношењу одлука муж има већи утицај. У овој породици његова реч има већи значај, или је одлучујућа у погледу улагања у имање и у све што је у вези са пољопривредном производњом. Заједнички се одлучује о издацима за децу, њиховом даљем образовању или пак васпитавању. Из описа је очигледно колико су савремени односи пројекти патријархалном традицијом, исто као и у многим другим породицама обухваћеним овим истраживањем.

3. Супружници заједнички управљају породицом. Жена/мајка обавља кућне послове и све набавке потребне за домаћинство. Део послова постепено преноси на кћерку ("треба да научи да води домаћинство"), а син уради у кући само оно што му се каже. Када је жена одсутна, муж обавља неодложне послове у кући.

Ова породица купила је кућу и окућницу у Бору, а поседује и земљу у мужевљевом и женином родном селу. Муж је поделио очевину са братом на једнаке делове. Али, како брат живи у селу, на имању, њему је препуштено право уживања целокупне имовине и да плаћа укупан порез. Ипак, брат даје овој породици део пољопривредних производа са имања, што није био услов за коришћење целокупног поседа, али су сви то прихватили као израз добрих међубратских односа.

Жена ће наследити целокупну очеву имовину као једини наследник. Имање обрађују сви чланови породице, али за обрађивање углавном се стара муж зато што је у пензији. Део пољопривредних производа продају, што представља додатни извор прихода за породицу. Владисник све имовине, осим жениног имања, је муж. Али, како кажу, заједнички располажу целокупном имовином. Право самосталног распологања или отуђења немају супружници без заједничке сагласности.

Муж има родитеље који живе у селу са другим ожењеним сином. Породица их доста често посећује, скоро сваке суботе и недеље и увек носе ситне поклоне, а повремено им купе и понеки одевни предмет. Од снаје се очекује да се једнако стара о свекру и свекрви као и њихов син, што она и чини. Од њих добијају пољопривредне производе, а раније и више неголи сада док нису обрађивали имовину у женином селу.

Породица чешће одлази у женино родно село због обраде имања и тако се чешће виђају са жениним родитељима. У селу супруга има два ујака и три тетке као и браћу од тетака, односно ујака, који им редовно помажу око обраде зиратне земље. Они им узвраћају када је потребно. Муж у село одлази и неколико пута седмично, иако је удаљено око 114 км од Бора. Остали чланови ређе тамо иду, али увек ако треба да се обави неки посао.

Син из ове породице студира у Нишу и за то време станује код очевог ујака. Станарину му не наплаћују, али их зато његови родитељи снабдевају пољопривредним производима.

Са женином тетком, очевом сестром, немају никакве контакте, чак и не говоре, кажу "на суд смо се делили". Сестра је очекивала, односно желела да јој остави деда имовину а он је све тестаментом оставил сину, што је уобичајено, док женски наследници могу наследити оца само ако нема мушких потомака.

5. Породица не живи стално заједно. Син студент током школске године борави у Нишу где студира, а домаћица је у време летње сезоне на мору због посла. Када то може води са собом и децу.

Присуствовање свадбама, испраћајима у војску, сахранама, поменима, обавезно је: "Обавезно се иде. Чуваш га 20 година, а да не можеш да обележиш тај дан", када иде у војску. Удаљеност места где се весеље или обичај одржава нема значајнијег утицаја на одлуку да се присуствује, нарочито када су у питању ближи сродници. Ни материјални издаци не утичу на одлазак на свадбу или сахрану, чак и код даљих рођака. Мужевљев брат у селу слави славу на породичном имању и породица се тада обавезно окупља у селу у родитељској кући. У супруговом селу родбина се окупља и за заветину. До окупљања сродника који живе ван родног села долази и за државне празнике, као и у време годишњег одмора. Сви се тада окупе у селу.

Породица 10 – Бор

1. Породица живи у новој двоспратној кући са окућницом. Стару кућу, на истом земљишту, срушили су, зато што је по урбанистичком плану била предвиђена за рушење. Новоподигнута кућа је знатно већа и пространија од претходне. Кућа је пројектована и грађена тако да се могу издвојити три независне стамбене јединице. У време истраживања породицу су чинили: отац, високо квалификовани ливничар у пензији, пореклом Немац, који се потпуно прилагодио и уклопио у друштвену средину, национално опредељен као Југословен; мајка, домаћица, завршила је основну школу, родом је из рударског села Боговина; и млађи син. Старији син, његова супруга и кћерка воде засебно домаћинство под истим кровом. Домаћинства се издржавају од плате и пензије као и од додатних прихода од приноса из заједничког повртњака на

окућници. Из структуре породице и организације породичног живота, упркос томе што је отац пореклом Немац, прилагођен овој средини, јасно се одражавају елементи традиционалних односа карактеристичних за српску породицу. Између осталог то су: да млађи син остаје у породичној заједници са родитељима, затим сељачко порекло неких чланова породичног домаћинства, па заједничка обрада и коришћење производа са окућнице, као и новосаграђена кућа у којој се могу издвојити три стамбене јединице ако се породица потпуно подели.

2. И у овом домаћинству послови се могу сврстати на кућне и пољопривредне, везане за производњу на окућници. Послове у кући, "женске", свакодневно одржавање куће, припремање хране и друго обавља жена. Само у случају болести жене, муж ће испечати рубље, опрати посуђе или почистити просторије. "Мушки" послови су свакодневно снабдевање намирницама и друге набавке које самостално и по свом нахођењу обавља муж. Његова је дужност да се стара о одржавању куће (поправке и други радови), плаћању рачуна за домаћинства и о активностима које се обављају изван куће. Син углавном нема радних задужења у кући и скоро ништа не ради. Башту, у којој производе повртарске културе за своје потребе, обрађују муж и жена, а син само понекад нешто уради ако га натера отац.

Муж има изражен ауторитаран став што се огледа у доношењу одлука о већини послова и делатности у вези са домаћинством. О неким стварима се договора са женом, али он самостално одлучује. Жена нема право одлучивања о важнијим пословима и другом у вези породице. И син, иако је одрастао, о свему што је у вези са домаћинством или породицом разговара са оцем јер не може самостално да одлучује, па ни о питању женидбе за коју се припремао. Као и друга породична домаћинства у Слатинском насељу у Бору, која имају мешовито привређивање, тако и ово чува доста елемената традиционалних односа, што се из описа јасно види. Подела на „мушки“ и „женске“ послове је врло изражена упркос извесном толерантнијем ставу када је жена болесна или одсутна. Такође је веома присутна ауторитарност домаћина/мужа, који је и према сину веома строг и овај мора без поговора да се повинује наређењима и одлукама оца.

3. Према понашању у кући, породицом управља муж/отац, а жена/мајка је углавном упозната са намерама и одлукама супруга. Иначе, она је, према понашању, само извршилац налога. Њена слобода одлучивања је сведена на самостално организовање "женских" послова у кухињи и одржавању хигијене у кући. Породица у поседу има половину куће и половину окућнице. Другу половину куће и окућнице отац је дао старијем ожењеном сину, као што ће, "kad дође време", део у којем сада живи породица припасти млађем сину. Имовину је породица стекла куповином, а правни и стварни власник је отац/муж, који располаже и потрошњом породичног новца.

4. Домаћинов брат живи у Немачкој, а сестра у Самобору у Хрватској. Са братом се виђа једном годишње када дође у посету у Србију, а са сестром једном до два пута у години. У међувремену одржавају везу путем телефонских разговора, са братом постоји и повремена размена писама. Брат од тетке живи у Аустрији, а брат од стрица у Немачкој. Са њима се види само када дођу у посету у Србију. Доста ретко се чују телефоном. Сродници из иностранства када дођу доносе поклоне и оно што им се наручи.

Односи са породицом старијег сина који се издвојио из заједнице у посебно домаћинство веома су блиски. Живе под истим кровом и свакодневно се виђају. Снаја не спреми ништа од мало бољег јела а да не пошаље свекрви. До 1984. године живели су у породичној заједници, тада се старији син са породицом издвојио и живи у другом делу куће. У зидању куће чланови породице су учествовали и материјално (финансијски) и својим радом. Помоћ у раду дали су и остали сродници из Бора.

Степен повезаности ове две породице показује и то да и једни и други имају кључеве од стана обе породице. Свако од њих може узети новац из стана који није његов иако нико није у кући јер знају где стоји породични новац. Када је старији брат куповао кола, новац је дао и млађи брат. Како кажу, за већа улагања "сви сакупљамо паре; купи се прво једном па онда другом". И са осталим сродницима породица одржава присне и доста честе односе. Са ужом родбином до трећег колена често се виђају, а бар једном недељно чују телефоном, уколико сродници нису из Бора. И размена писама је уобичајени вид комуникарања са сродницима који су

удањени од Бора. Одржавају контакте и са даљим сродницима, неки су чак седмо колено, али узајамне посете нису тако честе.

Жена има у Бору две сестре, братанце и сестриће. Са њима породица одржава близке односе. Са сестром се веома често виђа. Уопште, са овом групом сродника постоји висок степен међусобног помагања и солидарности. Иако су породични односи добри, појединачни нису. Тако са братанцима и сестрићима скоро и не говоре због њихове склоности ка алкохолизму.

Као и већина породица, тако и ова стално живи на окупу. Иако се ради о породици натурализованог Немца, понашање чланова породице је исто као и код других српских породичних домаћинстава.

6. Млађи син планира ускоро да се жени. Он намерава да остане да живи у истом домаћинству са оцем, значи у породичној заједници уколико не буде проблема. Овако изјављује зато што зна искуство старијег брата и снаје који су живели у заједници са родитељима, али су се после извесног времена издвојили.

Ни супруга домаћина, ни снаја, жена старијег сина, нису донеле ништа у мираз.

7. Са старијим сином, који живи у другом делу куће у свом одвојеном домаћинству са породицом, отац је више пута имао веће сукобе. До тога долази јер се не слаже са синовљевим понашањем "хоче све по своме", одаје се алкохолу, а тада је груб према женама и кћеркама. Наводно, после тих сукоба односи су срећени. Отац сматра да ожењен човек не може да се понаша као да живи сам, да одлази од куће и враћа се кад он хоће. Значи, ради се о различитим ставовима и вредностима које представљају извор сукоба. Истина, отац избегава да говори о сукобима са сином. Са млађим сином који живи са родитељима односи су добри; постоје и ту извесна мања неслагања која произистичу из жеље да се "син понаша као свој на своме". Са мајком је у ближем односу и о свему отворено разговарају. Са оцем је нешто удаљенији. Отац каже, "неће да слуша."

Оноси између супружника, "може се рећи" да су хармонични, "добро се слажу". Док се у односима између браће испољава извесно неразумевање и сукоби (па чак и физички). Старији брат пије, излази са проблематичним друштвом и тада је агресиван.

По мишљењу млађег брата не понаша се делично ни према породици, ни према својим друговима. Млађи пребацује старијем брату и настоји да утиче на његово понашање, али овај одбија било какво "мешање" у његов живот.

8. Пожељан тип породице је породична заједница, родитељи са ожењеним сином или удатом кћерком. Добро је "бар једно дете да остане уз родитеље за старост". Међутим, према исказу, данас су деца другачија, желе да буде по њиховом, па је тешко да остану у заједници са родитељима, зато је боље да буду одвојени, ако већ не могу да живе у слози. Старији ожењени син се после само два месеца од женидбе издвојио у посебно домаћинство. Разлог за одвајање су били стални сукоби с оцем, у ствари се радило у неприхватању очевог ауторитета од стране сина. Ипак, и поред неслагања са синовљевим одавањем алкохолу и несугласицама до којих стало долази, између ове две породице постоји стална размена помоћи и услуга, као и усклађеност односа.

Пети део

ЗАШТО СЕ У СРБИЈИ У ГРАДСКОЈ ПОРОДИЦИ ОДРЖАВАЈУ ТРАДИЦИОНАЛНИ ОДНОСИ И ОБИЧАЈИ

Тек у 19. веку се почeo формирати српски грађански сталеж. Вук Карапић је констатовао да, осим малобројних житеља који се баве занатством и трговином, међу градским становништвом у Србији нема Срба. Дакле, српско грађанско друштво је релативно младо. Од почетка његовог формирања, тек око половине 19. века, прошло је тек нешто више од 150 година, док се у западној Европи оно појавило много раније. За разлику од српског грађанства које је настајало директно из сељачког друштва, грађанско друштво у Европи стварало се неколико векова у потпуно другачијим условима, као производ феудалног поретка и развоја градова са занатском, трговачком и мануфактурном делатношћу. Тамо је грађански слој друштва већ тада био доминантан, капитализам се већ увек развијао или је његов развој био у пуном замаху. Тамошње државе су настале из феудалног друштва које је гушило развој капиталистичких односа и развој грађанског сталежа, што је већ крајем 17. века изазивало побуне које доводе до грађанских револуција у 18. веку. Насупрот томе, код нас грађанство израста заједно са формирањем државно-правног ентитета и није било у сукобу са домаћим племством које је пропало још у касном средњем веку. У нас се буне сељаци против вишевековног страног завојевача који је уз то и крајње конзервативан, спречава сваки развитак. Значи, код нас се догађа сељачка револуција из које се касније развија капиталистичко друштво. Највећим делом грађанство настаје из сељачког друштва једноставним преласком у градове, који су у већини били турске касабе. Ту почињу да се баве оним делатностма које су примерене граду: трговина, занати, државне цивилне службе, полиција и војска. Посебан печат

настапању градског становништва дали су и странци, који су се насељавали у Србију да би се бавили неким послом. Тако Цинцари и Грци, којих је било на целој територији, претежно бавили трговином мешовитом робом, а Немци и остали грађани Аустрогарске су се насељавали углавном на северу и у централним деловима, док их је било мање у јужном делу земље. Међу онима који су долазили из Аустроугарске било је доста Чеха, а посебно Срба и других. Међу њима је било доста занатлија, затим просветних и културних радника и чиновника, затим лекара, градитеља итд. Они су подизали и прва индустријска предузећа. Знатан број тих досељеника били су управо Срби из Војводине, који су долазили у ослобођене крајеве са жељом да помогну изградњу цивилног живота своје ослобођене земље. Међутим, они су се од околине у коју су дошли толико разликовали у погледу цивилизацијских тековина, да су и на њих неки гледали као на странце. А ни они сами се нису, наравно, увек лако уклапали у градску средину која је још крајем 19. века одисала оријенталним духом и егзотичним амбијентом. Западна цивилизација је почела да допира у градове на северу тадашње Србије, пре свега у Шабац и Београд, а затим и у друге градове. Процес који је почeo у 19. веку, формирање новог грађанског друштва, трајао је доста дugo, могло би се рећи све до пре неколико деценија. На тај процес снажно је утицао сталан снажан прилив сеоског становништва у градове.

Још у првој половини 20. века велика већина становника у Србији јесте сеоска популација. Познато је да је наша земља била углавном са заосталим аграром у односу на неке европске земље и неразвијеном индустријом, те да се индустријализација захуктава тек после Другог светског рата, у време догматске социјалистичке (комунистичке) владавине, када су многи становници села прешли да живе у граду. Већина ових пресељеника није у развојном погледу имала могућности да држи корак са индустријским развијеним земљама. У селу се још дugo живело у традиционалном духу, са односима који су спречавали бржи развитак друштвених односа. Пре тог времена није било много правих индустријских предузећа. Знатно више је оних која су била на преласку из развијеног занатства у савремену индустрију. Радничка класа се формирала, али је била релативно малобројна да би у не-

ким областима живота могла да има снажнији утицај. Ако узмемо у обзир све ове чињенице, онда ће нам бити сасвим јасно зашто је сеоска традиција присутна и у нашој савременој градској породици, такорећи до данашњих дана, зашто су се и на почетку новог миленијума у нашој градској породици одржали неки традиционални елементи. Није тешко закључити зашто је део устројства сеоске традиционалне породице тако снажно присутан у нашој градској породици. Много је теже разлучити шта је то аутентично сеоска традиција, а шта традиција која карактерише и друга друштва, а која је већ релативно дуго присутна и у нашој сеоској породици.

Тако, ако узмемо све чињенице у обзир, биће нам јасније зашто се у нашој градској породици чува значајан број елемената традиционалне културе, који се одржавају све до краја 20. века, а негде још и данас на почетку новог миленијума. Дакле, није тешко закључити зашто се чува сеоска традиција у нашој градској средини.

Традиционалних преостатака има и у породицама западних друштава, али они нису претежно наслеђе сеоског друштва, већ су знатно више традиција феудалног друштва и превазиђеног првобитног капитализма, док је код нас обратан случај. У нас су остаци родовско-племенске заједнице очувани и у 20. веку, што је, наравно, снажно деловало и на породичне односе.

Дакле, у градској породици у централној Србији одржава се доста елемената који су директно пренесени из сеоске породице и родовскио-племенског друштва. Малобројне су породице које су потпуно изобичајиле све облике старијих народних обичаја, навика и односа. Најочигледнији, и истовремено најраспрострањенији вид остатака из традиционалног друштва је подела послова на тзв. „мушки“ и „женске“. Овде се не мисли на природну поделу рада према половима, већ на онакву какву је заступљена у родовском друштву. Неки „женски“ послови нису достојни за мушкарце и њима се могу бавити само жене. Срамни су за мушкарце јер су они важнији, виши и надређен друштвени пол, па се само недостојни мушкарци могу бавити тим пословима. Али, по ђимо редом, како је излагана грађа, и размотримо елементе које сам узео као могуће показатеље очуваности традиције.

Састав породице је било важно изложити јер се само на основу тога може стећи одређена слика о ставу породице у погледу величине, старости њених чланова и сл. Испитивање породице су у већини нуклеарне, уз значајно присуство породичних заједница које по правилу чине родитељи и породица једног од њихових синова, најчешће најмлађег или јединог. Незнatan је број породица другачијег састава. Само из ових података могло би се закључити да је процес одвајања од традиције увек завршен. Било је важно сазнати колико генерација породица живи издвојена из сеоског амбијента, тј. од када су њени чланови становници града, јер је могућност везаности за старије породичне обичаје већа уколико су живели или су саживљени са амбијентом сеоских традиционалних односа. То увек опредељује начин на који се устројава породично домаћинство, начин живота којим живи породица. На то свакако утиче и професионална оријентација. Међутим, имамо породица у којима су високо образовани људи, а чувају и одржавају низ старијих обичаја и односа, али и пример радничке породице у Ужицу која спада међу оне које су се највише удаљиле од сеоске традиције. Завичајно порекло показало се као један од фактора који битно утичу на традиционалне обичаје. Обично се настоји на очувању неких специфичности пренетих у нови крај живљења. Међутим, када су у питању странци, посебно они који су се раније доселили, они испољавају снажну жељу за изједначавањем и уклапањем у амбијент нашег грађанског друштва како би се изједначили са околином и приказали као аутентични грађани Србије. Такав је био случај породице чешког порекла у Крушевцу, која је по доласку у наше крајеве прешла у православну веру и почела да слави крсну славу на начин како то чине и Срби у датој средини. Слично је са породицом Немца у Бору, који се толико прилагодио и уклопио у околности да су он и његова породица, иако одржавају везе са рођацима у завичају, постали саставни део средине у којој живе. Нешто више специфичних особина карактеристичних за свој народ очувала је Јерменка у Крушевцу, али и она врло добро говори српски и не разликује се много од суседа, док су се њена два сина потпуно одвојила од свог матичног корена, не знају ни јерменски језик. Србизирали су се и не разликују се од осталих грађана српског порекла. Са свим слабе везе имају са јерменском заједницом у нашој земљи.

Као тачна, општеважећа претпоставка, показало се да старији људи, као и они који оду у пензију, постају конзервативнији у односу на време своје пуне радне активности. Лакше и више се идентификују са некадашњим начином устројства породице, а посебно ако је то био и део њиховог свакодневног живота у младости. Више њих је младост, пре доласка у град, провело у сеоској породици у којој је на челу био најстарији или по мишљењу укућана најспособнији мушкарац у зрелим или поодмаклим годинама живота, још увек способан да обавља и неке друге дужности, као представљање породице у јавности или пред властима.

Овде смо већ зашли у другу групу питања, а једно од њих је и „ко организује и води домаћинство, односно, ко је старешина у породици“. Ово питање као да је било излишно, бар су се тако према овоме у већини односили чланови породица које смо испитивали. Наиме, као да је то сасвим јасно ко је на челу породице, ко је старешина, зна се устаљени редослед управљања пословима у кући. Декларативно то је готово увек отац/деда. Наравно, руковођење породицом у граду чешће доводи до неспоразума и сукоба генерација, мада је и у селу, са променама које су настала у 20. веку, ситуација постала слична. Ако отац инсистира да се његова реч и одлука поштује и извршава, да он буде тај који одлучује о свему, син често долази у сукоб са њим, што за последицу има распад породичне заједнице. Како нам је показала грађа, дешава се и да син као зрео и одрастао човек постепено и без сагласности оца преузме вођење домаћинства, или се, уколико нема средстава и могућности да оснује ново домаћинство, једноставно повинује ситуацији. Негде и домаћица/супруга прузме ту улогу ако је старешина неспособан или немоћан, са бригом да не повреди осећања њега као домаћина, јер она иначе води део послова и организације домаћинства. Тако у више породица, како смо видели, имамо формалног и стварног старешину, односно организатора послова домаћинства. Тамо где нема оца или је неспособан, та улога припада домаћици. Готово свуда, како показује грађа, она води витални део пословања сваког домаћинства.

У већем броју домаћинстава улога старешине је подељена између мужа и жене, нарочито у нуклеарним домаћинствима/породицама. Жена обично води све послове који су примерени жен-

ском полу у кући (кува, пегла, одржава хигијену у кући итд.), што не значи да јој неко од мушкараца неће помоћи у обављању ових послова. Муж је свакако мање оптерећен, без обзира на присуство или одсуство традиције. Он се обично стара о кући као грађевини, о потрошњи новца за комуналне и друге издатке, о огреву, аутомобилу (ако га имају), о кућним апаратима - њиховој исправности итд. Како показује грађа, понегде жена преузме цело-купно старање о домаћинству, уколико је муж неспособан или неће да ради такве послове, али ту се више не ради само о традицији, већ и о више других разлога. До овога долази, као што је напр. случај у Шапцу (породица 6), кад је супруг тежак инвалид, па је жена просто прихватила старање о домаћинству, или у једној породици у Бору где је муж био алкохоличар, или је призећен (породице 7 и 8 у Бору), па је супруга као власник имовине и старешина у домаћинству. Отуда у патријархалним заједницама, какве су у већини, улога старешине припада мушкарцу као власнику имовине. Интересантно је напоменути да ће се жена старешина по правилу консултовати са мужем у погледу доношења одлука. Готово никада неће поступити само према своме нахођењу. Насупрот овом, мушкарци старешине који се саветују са супругом и осталим одраслим члановима или онима који зарађују за егзистенцију, то чине како би били сигурни у своје право да учите не онако како мисле, без обзира на ставове других. По патријархалном правилу нико нема право да се супротставља његовој одлуци, што је данас ипак много ублаженије и старешина се најчешће стварно договора са осталим укућанима. Ипак, у праву на располагање новцем добро се огледају ограничења наметнута старешини у савременој породици. Само тамо где дође до узурпације положаја старешиства може се десити да домаћин потпуно и аутономно сам доноси одлуке. Иначе, како је то уобичајено, посаветује се са одраслим члановима домаћинства и његова одлука не може бити у супротности са већинским мишљењем. Нарочито су важна мишљења оних који привређују, јер у супротном то може довести до сукоба и распада породичне заједнице.

Положај и улоге чланова у домаћинству, како је приказано, простиру из неписаних уобичајених правила и навика. Домаћин је обично отац, а у понекој породичној заједници ожењени син. Уз

мало изузетака, то је најауторитативнија личност у породици. Он је тај чија се реч слуша и према коме се може разврставати положај осталих чланова породице. Мајка – домаћица је по правилу друга личност по положају у у породици, уколико није остала удовица, када заузима положај домаћина/старешине, или јој припада унеколико привилегован статус ако у породици има зрео ожењен син или други мушкирац/старешина. Мајка/свекрва надређена је деци и снаји и ова по правилу мора да испуњава њене налоге. Међутим, ако је снаја запослена, она се понаша према свекрви сасвим другачије. Уколико свекрва не инсистира на својој улози, то негде личи на партнерски однос две жене. Тамо где су усклађени односи, снаја настоји да помогне свекрви у вођењу домаћих послова или једноставно расподеле шта ће која да ради. Тамо где малолетна деца остају са бабом и дедом док им родитељи раде, њихов је утицај значајан, они су власнитечи и много ближи деци и од родитеља. Ипак, у већини породица мајка је та која власнитечи децу и стара се о њиховим свакодневним потребама, док је за оца, обично, резервисано да буде ауторитет. Међутим, у савременим условима, када је и наталитет угрожен, деца су у великој мери размажена, чему највише доприносе родитељи. Родитељи често имају различите ставова према својој деци: уобичајено је да су строжи са кћеркама, а да се синови фаворизују. Ово се поред осталог огледа и у праву задржавања ван дома у вечерњим сатима, на пример женској деци у вечерњим сатима није дозвољено оставање ван куће. Кћерке по правилу морају бити код куће до одређеног времена, а синовима се допушта да остају напољу и до јутарњих часова итд.

Већина испитаника се изјаснила да је најпозјељнији облик породице нуклеарна породица, мада је знатан број и оних који идеалним обликом породице сматрају породичну заједницу родитеља и деце. Узимајући у обзир само овај елеменат, види се да породица у граду убрзано крчи пут ка потпуном удаљавању од традиционалних односа. Ипак, с обзиром на укорењеност традиције и митски однос према старијим породичним односима, тај процес је у доброј мери успорен.

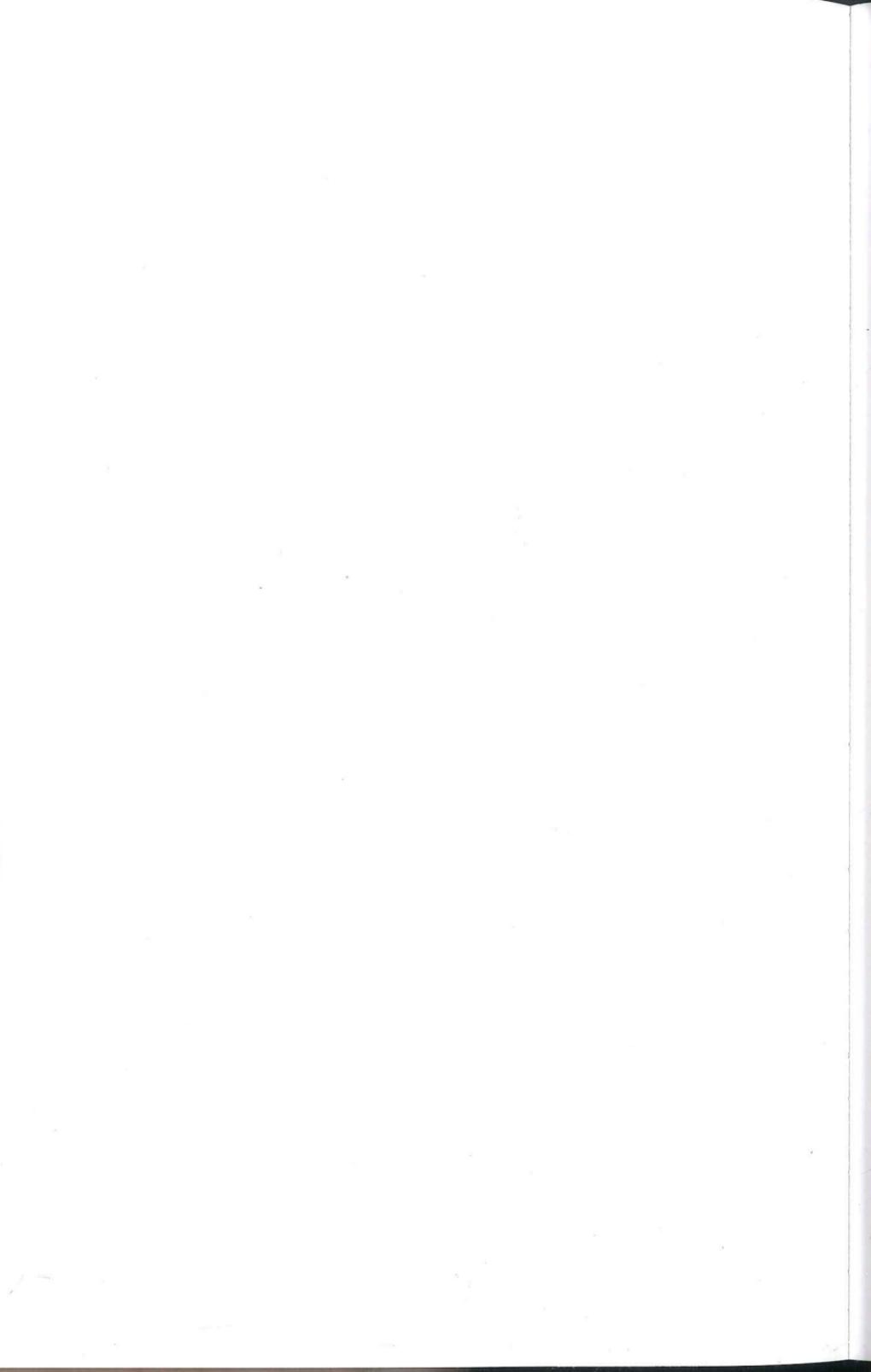
Идеализација породичне задруге као модела којем треба тежити постепено ће, са повећањем општег стандарда друштва нестајати, а наша породица ће се све више приближавати општим

европским стандардима. Ипак, још извесно време у многоме ће доприносити одржавању одређених сегмената традиције у српској градској породици. Између осталог, такав је однос и према миразу који добија кћерка пре удаје, који најчешће никако није адекватан делу који би наследила. Кћерка са миразом губи право на наследство, па се и у новим друштвеним односима по правилу одриче свог дела наслеђа у корист брата (браће). Ако се нека и одлучи да захтева свој део наследства, долази до свађе са родбином, која се најчешће завршава дуготрајним судским процесима.

И узајамно помагање међу родбином представља вид мобе, карактеристичне за сеоске друштвене односе на нашим просторијама. Ова помоћ у међуродбинским односима као да је обавеза сродника. Још увек се у мањим местима одржава испомагање сродника у градњи куће, обради имања у селу, пружање материјалне помоћи приликом куповине капиталних добара, и друго.

Може се закључити да постоји још доста елемената карактеристичних за сеоску породицу у градовима Србије, али се, упркос томе, не може закључити да је та породица архаична. Напротив, она је истовремено и савремена и архаична на свој начин. Она одаје слику породице са посебним одликама поднебља и специфичним психичким особинама на којима су се градили односи, одлике и обичаји народа којем припадају. Било да је нуклеарна породица или породична заједница, за овакву породицу се може рећи да је постала специфична моногамна породица овог поднебља, створена на темељима врло старог самосвојног јужнословенског наслеђа. Она је пре свега одраз историјских услова и прилика, као и начина живота у којем се нужно одржавала традиционална организација, на шта су пре свега утицали вековни услови поробљеног народа. То је била брана преко које вековни завојевач није успео да продре у народ. То је била брана одбране од одрођавања, заједно са народним обичајима и народном вејром. Сељачка породица је, и после ослобођења од вековне турске доминације, била стожер српског друштва све до половине 20. века, из које је настало грађанско друштво, и пренело многе њене одлике у градске оквире. Наглим преласком у нову социјалну средину за коју нису били припремљени, променивши само спољне оквире живљења и егзистенције, али не потпуно и соци-

јални оквир – велики број сељака, који се тешко одвајао од своје идеализоване породичне организације, наставио је да одржава све оно што се у новим условима могло одржати. На крају, да завршим констатацијом: градско становништво у Србији је настајало од сељака и малог броја старијег градског становништва, међу којима су значајно место у обликовању грађанског друштва заузимали странци. Због тога се и сачувао знатан број традиционалних елемената у нашој градској породици с краја 20. века, а како знамо одржавају се још и данас у већој или мањој мери, са тежњом да у савременим условима живљења трају још неко време, без обзира на то колико су неки од тих елемената премењени новом добу. У ствари, овде се не ради о томе како превазиђи неке традицијом утврђене навике у понашању и односима у породици, колико о томе до када ће постојати услови за њихово одржавање. Иначе, српска градска породица је по својим спољним обележјима идентична, или у најмању руку веома слична грађанској породици у многим европским земљама.

URBAN FAMILY AND TRADITION IN THE EIGHTIES OF THE 20TH CENTURY IN SERBIA in the Towns of Kruševac, Šabac, Užice And Bor

Determination of approach of traditional elements in relations, behaviour and customs in the family in the eighties of the 20th century, was one of the topics of the project *Ethnological research of urban areas in Serbia*.

Starting from the general assumption that the family in the town, an in general in urban areas necessarily has different structural features and different functions, I started the research based on previous knowledge and questionnaires prepared for this study. Apart from the research done in Kruševac, Šabac, Užice and Bor, I used my experience gained in studying social life, and particularly families in rural and suburban areas in the long period in the second half of the 20th century, precisely from 1955 until 1987, when the project started.

Apart from the collected material from these towns, during generalisation, I used sondage research from other towns in Serbia so as to make the whole work related to, including reviews, attitudes and conclusions, mainly on urban family in the middle Serbia. Naturally this is related to only the issues from the research, although we know some basic data about life and circumstances in which people lived in the towns of Serbia in the time of the research. Starting the study, we tried to find families from different walks of life, different level of education, occupation, different material status, etc, as well as families who had been living in towns for several generations and families from surrounding villages and distant areas.

There is a preface in the book and four parts: *Tradition in urban family in the eighties of the 20th century*, *Some basic data about Kruševac, Šabac, Užice and Bor*, *Material and commentary* and final statement *The reasons why traditional relations and customs remain in Serbia*.

The main part of the book is represented in *Material and Commentary* in which material is shown, its analyses and commentary, for

each family, in personal and on the whole, and everything is put according to the cities, so the questions and answers are put into eight groups. The first group includes replies from questionnaires for each family and we got some data about the members and origin of the family, educational qualifications of the members and their material sources. The second group of replies includes *Organisation of the household and individual chores, authorities and standards of behaviour of the members of the household*. The third group of replies includes data on *organising domestic chores, management of the household and estate management*, whereas the fourth group includes data on *Relations and duties towards parents and cousins – their essence and expression*. The fifth group is about *the family – is it always together, do the members live together, or some members live separately because of work, school or something else? Are there days or certain period when there are reunions of all the members, or when all of the same origin can gather?* The sixth group gives replies on the following: *How are new households founded? Does this only happen by marriage or with family separation as well? Dowry, presents and inheritance.* The seventh group is about inter generation relations and in the eighth group there are replies on *Contemplation on the ideal family type, traditional and contemporary and other things relevant for the research*. The final exposure in the end of the book is about this.

In the 19th century, Serbian civic strata were established. Vuk Karadžić made a remark that there is no town population in Serbia who are the Serbs, but that there are only a few inhabitants who are in crafts and trading. So, Serbain civic society is relatively young. It has been existing for only a bit more than 150 years and in the west Europe, it appeared earlier. It had been found much earlier a few centuries before, in different circumstances, as a product of feudal society and development of towns with trades, crafts and manufacture, in comparison to Serbian, which was established directly from rural society. Civic strata in Europe were dominant at that time and capitalism was developing at that time or it was developed. There were states which originated from feudal society which discouraged development of capitalism relations and development of the civic strata, and this is why rebellions occurred at the end of the 17th century which leads to revolutions in the 18th century. But, in our country, civic strata appear with forming state-law entity, and it was

not confronting state noblemen who disappeared in the late Middle Ages. In our country peasants stood against foreign imperators, who were conservative and prevented further development. So, in our country, there was peasants' revolution which developed into capitalistic society. Civic society came from rural society, by simple transferring into town which were Turkish backwater towns. They started doing things which were suitable for things in those towns: trading, crafts, civil service, police and army. There was particular stress of establishing urban society given by foreigners, who inhabited Serbia in order to do business. There were many Tzintzars and Greeks who were trading and they inhabited the whole area, and Germans and Austro-Hungarians inhabited mainly the north and central parts and there were less of them in the southern area. Those who were from Austro-Hungary, there were Checks, and Serbs and other nationalities. There were many craftsmen, teachers, civil servants, doctors, builders, etc. They erected the first building companies. A great number of those immigrants were Serbs from Vojvodina, who came to liberated areas, wishing to help building civil life of their country. But, they differ so much from the people who had already been settled there, concerning civilisation, that they were regarded as foreigners. They, themselves did not easily fit into the urban area, which already, at the end of the 19th century had the spirit of orient and exotic ambient.

Western civilisation started to appear in towns at the North of Serbian area at that time, and those were towns of Saab and Belgrade, but as well as to some other towns. The process which started in the 19th century, forming new civil society, lasted very long, and it can be said, until a few decades ago. This process was strongly influenced by permanent strong flow of rural inhabitants into towns.

In the first half of the 20th century a greater number of inhabitants in Serbia are of rural origin. It is known that our country was mainly of an old farming in comparison to some European countries with undeveloped industries, and that industry started developing very fast after the Second World War, unfortunately in the time of dogmatic socialist time. This was the time when many rural inhabitants started living in towns, and a great number of small rural families do not have conditions to be equal with industrial developed countries, because they are far beyond them. At the same time, people lived in the coun-

try in a traditional spirit with relations which stood against faster development of social relations. Before that time there had not been many real industrial enterprises. There were more of those who were crossing the line between developed craft and manufacture to contemporary industry. Working class was formed, but it was not numerous, so that it could have greater influence in some spheres of life. Considering these facts, it would be clear how and why rural tradition is present in our contemporary urban family, so as to say up to now, and why some traditional elements connected with it maintained. So it is not difficult to conclude why a part of rural organisation of the family is so strongly present in our urban family. It is far more difficult to understand what authentically rural tradition and what is tradition which is connected with other societies but which is not specific for our rural society because it is relatively long the contents of our rural family.

If we take into account all the facts, it would be clear why in our urban family in the town there is a sort of preservation of traditional elements which are and integral part of our rural family and they were existing until the end of the 20th century, and even somewhere they have been exiting now, at the beginning of the 21st century. So, it is not difficult to understand why rural tradition has been preserved in our urban environment. There are some traditional relics in families of Western societies, but they are not the sequel of rural society, but even more tradition of feudal society and overcoming of primal capitalism, whereas in our country we have an opposite case. In our country, relics of tribe community are preserved in the 20th century, and this had great influence on family relations.

There are more of those which were on the border of developed craft into contemporary industry. Working class was being formed but it was relatively scarce, so that it could have stronger influence. If we take into account all these facts, it will be clearer to us why rural tradition is present in our contemporary urban family, up to now, and why some traditional elements have been existing, which are in relation to it. So it is not difficult to understand why a part of rural traditional family is so strongly present in our urban family. It is far more difficult to realise what an authentic rural tradition is and what is tradition connected with other societies but it is not specific for our rural society because it is relatively long contents of our rural family.

From the exposed materials, it can be said, even without analysis that in urban family in central Serbia, there are many preserved elements as direct transfer from rural families and tribal communities. There are not many families which stopped with the customs which are old, as well as habits and relations. The most obvious aspect of relics of traditional society, and at the same time the most widely spread division on so called "male" and "female" chores. Natural sex division is not meant here, but the very one from tribal community. This means that some female chores are shameful and that they are not decent for men, so only women can do them. They are shameful for men who are more important, higher and superior social figures, so these chores can be done only by indecent men. But, let us start from the beginning how the materials were presented and let us discuss the elements which I took as possible indicators of tradition preservation.

I think that it is very clear, why it was important to give general data about the interviewed families. Who are the members of the family? Actually, what are the contents of the family. This is the only way to get a picture on family's attitudes, size and age of their members. But there is a great number of nuclear families, with presence of family units, which are by the rule family of the parents and family of one of their sons, almost always the youngest one or a small number of families of a different contents. Only these data can show that the process of tradition separation is over. Of course it is very important to know how many generations of a family is separated from rural life, i.e. for how long its inhabitants have been the town citizens, because connection to old family customs is greater if they lived in rural atmosphere of traditional elements. Professional orientation also has influence on it. But, we have some families where the members are highly educated but traditional elements still exist.

The true assumption is that elderly people as well as those who are retired, become conservative in comparison to time of their full working activities. They more easily get identified with former family organisation, especially if that was a part of their former life. More of them in their youth spent time in rural family with the oldest man as a head of the family who was either mature or elderly, but still capable of doing some duties and representing the family in public or when authorities need them.

We started here the second issue, and one part of it is "Who organises and leads the household, i.e. who is the leader in the family?" This question was not necessary, because most of the members referred to it as unnecessary. It seemed that it was obvious who the head of the family was, who is the leader and who manages the chores. Almost always it is the father/grandfather. Of course, managing the family in the city always leads to generation gap and disputes, but in the villages it is similar because of the changes occurring in the 20th century. Very often a son, if the father chooses him to be the one who is respected and listened to, quarrels with him, and this leads to family disintegration. Or, as materials have shown, a son very often, as he becomes mature, gradually without father's consent takes the role of the leader. Or, he only takes the situation for granted if he does not have possibilities to found a new household. Somewhere a hostess/wife takes this role, if the leader is incapable or powerless, without insulting him, because she already leads the household. So, in many families there is no formal leader, i.e. the organiser of the household. In the families where there is no father or if he is incapable, this role belongs to a hostess, who almost everywhere leads the household.

In greater number of households the role of a leader is divided between a husband and wife, particularly in nuclear households/families. A wife always does all the chores which are suitable for a woman in the house (she irons, cooks and cleans in the house), and this does not mean that men would not help her. A husband is usually less loaded, no matter whether tradition exists or not. He usually takes care of the house as a building, about spending money on things for the house, about the car (if they have one), about household appliances, etc. As materials show, a woman can sometimes take the whole care about the household, if the man does not want to do them, but this is not the matter only about tradition. The case of this is in Šabac (family 6) where a husband is an invalid and the wife took the role of the head of the family, or in a family in Bor where a husband is an alcoholic. In local communities, the role of the leader belongs to a man as a material owner. It is interesting to know that a woman leader almost always consults her husband before she makes a final decision. Whereas if men do so, they do it in order to make sure that they are right, no matter what other people think about it. According to patriarch rule,

no one should be against his decision. Today, this is not the case, because the leader almost always consults other household sharers. Although spending money can show limitations of the leader what is against traditional society. Only in the families where the position of the leader is deliberately taken, it can happen that a host individually and autonomously makes decisions. In other cases it is common to take advice from adult members of household and his decision can be in opposition to many other attitudes. Opinions of those who earn are particularly important, because on the contrary this can lead to disputes and family disintegration.

Position and roles of the household members, as it is shown, come from unwritten common rules and habits. So, in this context, the host is usually father or in a family unit it can be a married son. This is the highest authority in the family, there are not many exceptions. He is the one who is listened to and the rest of the family take positions beyond his. Mother, a hostess, is the second personality according to the position in the family, unless she is a widow, and then she can take the position of a host/leader or she is highly privileged if there is a married son or a mature other man. Mother/mother-in-law is in a superior position to children and her daughter-in-law, and she is to be obeyed. But, if the daughter-in-law is employed, she treats her mother-in-law in a different way. Somewhere it looks like a partnership relation between two women, if the mother-in-law does not insist on her role. In the families where there is harmony, daughter-in-law tends to help her mother-in-law in chores, or simply, they divide their duties. In the cases where underage children stay with grandparents while their parents are working, their influence is great and they bring them up and are much closer to the children than the parents are. Nevertheless, in most families, mother is the one who takes care of the children and their everyday needs, and father's usual role is to be an authority. But, in contemporary conditions when the birth rate is endangered, children are very spoilt, and parents help them be such. Parents often have different attitudes towards their children, they are usually stricter with their daughters and their sons are glorified. Apart other things, this is obvious concerning nights out. For example, daughters are not allowed to stay long at night, they should come home at certain time, whereas sons can come in the morning, if they like.

Most of the interviewees made it clear that the desirable family form is a nuclear family, but a great number think that a family union of parents and children is an ideal form of the family. Taking only this element, it can be said that a family makes its way fast to full distance from traditional relations, but this should be waited for, because of the deep roots of tradition and myth relation towards elderly family relation and community life in families until the end of the 19th century. But with increasing general standard of society, idealisation of family community as a model which should be focused at, our family is gradually going to approach general European standards. Nevertheless, some more time, it will contribute to maintaining certain segments in Serbian urban family. This is the case with dowry which the daughter gets before getting married, what is definitely not an adequate part which she would inherit, but getting the dowry, the daughter gets everything what is intended for her, and she has no right for inheritance, but in new social relations she refuses her part for the benefit of her brothers. If she insists on her par of inheritance, there are always quarrels with the family and ends with long court processes.

And helping within family represents a sort of aid, what is characteristic for rural social relations. In our area, this sort of aid seems to be a duty of other relatives concerning building houses, farming, material help in buying something and other things.

So, it can be concluded that there are more elements characteristic for rural families in the cities of Serbia, but despite this the family is not archaic. On the contrary, it is at the same time archaic and contemporary. It gives the picture of a particular family with characteristics of the area and specific psycho traits on which these families were founded and they continue their existence. Nevertheless, Serbian urban family is according to its outer characteristics identical, or better to say very similar of civil family in many European countries.

САДРЖАЈ

Предговор	5
<i>Први део</i>	
Традиција у градској породици осамдесетих година 20. Века	9
<i>Други део</i>	
Неколико општих података о Крушевцу, Шапцу, Ужицу и Бору	15
<i>Трећи део</i>	
Начин излагања грађе и коментари	21
<i>Четврти део</i>	
Грађа и коментари	31
1. Испитивање породице у Крушевцу	31
2. Испитивање породице у Шапцу	65
3. Испитивање породице у Ужицу	88
4. Испитивање породице у Бору	114
<i>Пети део</i>	
Зашто се у Србији у градској породици одржавају традиционални обичаји и односи	149
Urban Family and Tradition in the Eighties of the 20 th Century in Serba in the Towns of Kruševac, Šabac, Užice and Bor	159

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

392.3(497.11)"19"
316.356.2(497.11)"19"

ПАНТЕЛИЋ, Никола

Породица и традиција у градовима Србије
крајем XX века : на примеру Крушевца, Шапца,
Ужица и Бора / Никола Пантелић ; уредник
Драгана Радојичић. – Београд : Етнографски
институт САНУ, 2007 (Београд : Interprint). – 168
стр. ; 20 см. – (Посебна издања / Српска
академија наука и уметности, Етнографски
институт ; књ. 58)

На спор. насл. стр.: Urban Family and Tradition in
the Eighties of the 20th Century in Serbia in the
Towns of Kruševac, Šabac, Uzice and Bor. – Тираж
500. – Summary.

ISBN 86-7587-039-6

а) Градска породица – Истраживање – Србија
– 20в
COBISS.SR-ID 137180684

НИКОЛА ПАНТЕЛИЋ, етнолог, рођен је у Сарајеву 1930. године. Дипломирао и докторирао на Филозофском факултету у Београду. Од 1955. до 1987. радио је у Етнографском музеју у Београду, а од тада је у Етнографском институту САНУ, прво као истраживач, а од 1990. и као директор Института и руководилац пројекта *Етнологија српског народа и Србије*. Уредник је или члан више уређивачких одбора стручних и научних књига и часописа. Поред ранијег музеолошког рада, бави се истраживањима различитих тема из етнологије. Посебно изучава традиционалну породицу и породичне односе као и друштвени живот, затим народно ликовно стваралаштво и народна веровања, обичаје и митолошке теме у ширем смислу. Резултате научног и стручног рада објавио је у земљи и иностранству у преко 160 радова и неколико књига међу којима су и *Српски митолошки речник* (са Ш. Кулишићем и П. Ж. Петровићем – 1970, 1998), *Накић и кићење* (1971), *Народна уметност Југославије* (1984, 1988), *Ликовне ослике надгробних споменика* (1984) и *Наслеђе и савременост* (1991).

Кориџ: Миодраг Вардаћебедин • Фотографија на корицама:
Породица М. Мујајловића, Крушивац, 1980. (Фото: М. Буџек)

НИКОЛА ПАНТЕЛИЋ · ПОРОДИЦА И ТРАДИЦИЈА

